STUDII ȘI CERCETĂRI DE

ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 40

OCTOMBRIE — DECEMBRIE

1989

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, București, Calea Griviței 64—66, România, sau la reprezentanții săi în străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 40 nº 4 octobre—décembre 1989

SOMMAIRE

LEGAȚII MOESIEI INFERIOARE ÎNTRE ANII 137–160

Partea II: Legații între anii 150 și 160 *

de EMILIA DORUȚIU-BOILĂ

În introducerea părții I a acestui studiu am reamintit o observație a lui R. Syme, că între anii 138 și 161 Moesia Inferioară a avut, conform listei stabilite de A. Stein [1] nu mai puțin de zece guvernatori. Dintre aceștia, șapte erau în intervalul 155–161 și unul, Iulius Crassus, datat mai larg, între 138 și 161.

J. Fitz a redus numărul legaților dintre 150–160 la cinci și anume, Ummidius Quadratus (149–151/152), Fuficius Cornutus (151/152–153/154), T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo (154–156), T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio (156–158) și L. Iulius Statilius Severus (158//59–160). Din lista lui A. Stein, J. Fitz l-a eliminat pe Prastina Messallinus și a considerat că L. Iulius Statilius Severus și T. Statilius Iulius Severus erau o singură persoană, scrierea diferită a numelui datorîndu-se unei greșeli de lapicid [2].

De la publicarea studiului lui J. Fitz, un fragment de inscripție de la Tomis a arătat că Ummidius Quadratus era identic cu consulul din anul 118 și că el a guvernat Moesia Inferioară în jurul anilor 120 [3], Ummidius Quadratus ieșind din seria legaților din perioada studiată. Într-o discuție despre cartea lui J. Fitz, discuție apărută acum 20 de ani [4] concomitent cu un studiu al lui R. Syme [5], am susținut că Prastina Messallinus, consulul din anul 147, nu trebuie exclus din lista guvernatorilor lui Antoninus Pius în Moesia Inferioară, ajungînd pe căi diferite la aceeași concluzie cu R. Syme.

A. Stein a datat legația moesică a lui Prastina Messallinus între anii 155 și 156. Despre cariera lui se știa că a exercitat consulatul la începutul anului 147 și că între 143 și 146 a fost legat al legiunii III Augusta a Numidiei [6]. Legația în Moesia Inferioară era cunoscută printr-o inscripție de la Constanța dedicată *Genio loci* de către *C. Prastina Messal-*

* Partea I, *Legații între anii 137 și 150*, SCIVA 40, 1989, 2, p. 157–163.

[1] A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 69 sq.

[2] J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar 1966, p. 47.

[3] A. Rădulescu și M. Munteanu, *Epigraphica*, București, 1977, p. 106–110 = I. Stoian, ISM, II, 48; cf. R. Syme, HSCPh, LXXXII, 1979, p. 287–310 = *Roman Papers*, III, Oxford, 1984, p. 1158–1178.

[4] Em. Doruțiu Boilă, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 397 sqq.

[5] R. Syme, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 331 sqq.

[6] A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 42; CIL, VIII, 2536, 41; AnnEp 1902, 146; RE Suppl. XIV, 478.

SCIVA, tomul 40, nr. 4, București, octombrie–decembrie 1989, p. 325–338

linus, leg. Aug. pr. pr. [7] Gr. Tocilescu și editorii CIL l-au identificat pe Messallinus din inscripția de la Tomis cu consulul din anul 147. O notă publicată în 1902 [8] spune că Gr. Tocilescu a descoperit la Tomis în cursul unei periegheze efectuată în Dobrogea o inscripție în limba greacă pusă de guvernatorul Prastina Messallinus în timpul domniei lui Antoninus Pius. Inscripția ar fi fost adusă la București și depusă la MNA împreună cu vreo alte zece inscripții ce urmau să fie publicate. Nu se știe ce a devenit documentul menționat; acesta n-a mai fost publicat și azi nu face parte din colecțiile fostului Muzeu Național de Antichități.

Cum se știe, monedele de la Marcianopolis atestă un alt guvernator cu numele Prastina Messallinus, pentru anii 244—247 [9], motiv pentru care J. Fitz a considerat că Messallinus din inscripția de la Tomis era guvernatorul din timpul lui Filip Arabul și, în consecință, nu a existat un alt legat cu același nume la mijlocul sec. II. De la apariția cărții lui J. Fitz în 1966, guvernatorul Prastina Messallinus din timpul lui Filip Arabul a mai fost atestat într-un altar descoperit în zidul porții de est al cetății de la Muzait (identificată cu Sacidava) [10]. Altarul a fost închinat lui Filip Arabul junior de către cohors I Cilicum, în timpul guvernării lui C. Messallinus. În locul lui Prastina Messallinus, din timpul lui Antoninus Pius, J. Fitz îi înșiră pe T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo și pe T. Pomponius Vitrasius Pollio.

O diplomă militară descoperită la Brestovene (fost Sarsînlar, în Bulgaria), publicată de I. Venedikov în 1953 [11], păstrează fragmentar numele unui guvernator al Moesiei Inferioare din timpul împăratului Antoninus Pius. Diploma este datată între anii 145 și 157, cînd împăratul a fost consul a patra oară și imperator a doua oară. Numele guvernatorului a fost înscris pe ambele fețe ale diplomei, dar la data publicării ei, elementele oferite de literele păstrate erau insuficiente pentru întregirea numelui său. Din diplomă a fost descoperită doar tabella I, pe a cărei față exterioară se păstrează 15 rînduri; în rîndul 12, după cuvintele: ***et sunt in Moesia inferiore sub***, editorul a citit literele *VI-*, care trebuiau să fie începutul numelui legatului provinciei. În continuare, după o lacună de 12—14 litere, în rîndul 13, coroborat de literele din rîndul 4 de pe fața interioară, editorul a citit: *-llino leg.* etc., litere ce, la rigoare, ar fi putut fi citite și *-llione*, scrierea cursivă și neîngrijită permițînd o asemenea lectură.

Cum a arătat editorul diplomei, au fost doi legați în fruntea Moesiei Inferioare în perioada cuprinsă de diplomă, legați al căror nume se termină la ablativ cu aceste litere: C. Prastina Messallinus și Vitrasius Pollio. Întrucît numele nici unuia din aceștia nu începe cu *VI-*, I. Venedikov fiind convins că Vitrasius Pollio apărea pe documentele oficiale întotdeauna cu numele complet (T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio), a fost înclinat să creadă că în această diplomă am avea de-a face cu un alt guvernator, necunoscut încă, al Moesiei Inferioare. I. Venedikov data

[7] CIL, III, 7529.
[8] RIAF, 8, 1902, p. 283.
[9] Cf. A. Stein, *Op. cit.*, p. 102.
[10] C. Scorpan, BAR, 88, 1980, p. 204, nr. 3.
[11] Izvestija Varna, 9, 1953, p. 61 sqq = AnnEp, 1961, 128.

diploma între anii 146 și 154, după guvernarea lui Claudius Saturninus; între anii 154 și 157 A. Stein a situat legațiile lui Ummidius Quadratus, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, C. Prastina Pacatus Messallinus, Q. Fuficius Cornutus, de aceea, acești ani nu au intrat în discuție ca posibili pentru diploma de la Brestovene.

Argumentarea editorului diplomei nu este cu totul convingătoare. În primul rînd, dacă acceptăm lectura *-llione* la începutul rîndului 4 de pe fața interioară, literele *VI-* de la sfîrșitul rîndului 12 al feței exterioare se pot foarte ușor completa cu *Vi[trasio]*, nomen-ul guvernatorului din anul 157. Obiecția lui I. Venedikov, conform căreia în diplomă ar fi trebuit să fie numele complet al lui Vitrasius Pollio este neîntemeiată, deoarece se cunosc numeroase documente în care acest personaj apare doar cu numele Vitrasius Pollio [12]. Dar diploma de la Brestovene conține un element care face dificilă lectura numelui lui Vitrasius Pollio ca legat al Moesiei Inferioare: între cohortele ai căror soldați au primit *honesta missio* prin această diplomă, cohorte care făceau parte din armata Moesiei Inferioare, se afla cohors I Sygambrorum. Cohorta, care purta epitetele *veterana equitata*, a făcut parte din armata provinciei la sfîrșitul sec. I și în prima jumătate a sec. II, fiind documentată prin diplomele din anii 99 și 134 și inscripția de la Ishekli [13] și și-a avut probabil garnizoana în castellum de la Montana. În diploma CIL, XVI, 106 din 157 cohorta este menționată printre trupele Syriei, unde a rămas multă vreme după aceea. Prin urmare, în anul 157 în care Vitrasius Pollio era legat al Moesiei Inferioare, cohors I Sygambrorum nu se mai afla printre trupele Moesiei Inferioare. Această observație a permis o restrîngere a datării posibile a diplomei de la Brestovene și anume, ea a putut fi emisă cel mai tîrziu în 154, căci guvernatorul din anul 155 era T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo. De aceea, în studiul din 1968 am exclus posibilitatea ca diploma de la Brestovene să fi fost emisă în timpul guvernării lui T. Vitrasius Pollio.

Dacă lectura *-llione* de pe fața interioară a primei tabelle a diplomei părea exclusă, a rămas cealaltă posibilitate, *-llino*, pe care dealtfel editorul diplomei o socotea mai probabilă și care rezultă și din desenul dat la publicare. Dificultatea întîmpinată de editor în restituirea literelor *VI-* din rîndul 12 al feței exterioare se rezolvă prin coroborarea cu un fragment de inscripție descoperit la Celei și publicat de D. Tudor în 1960 (fragment de care I. Venedikov nu putea avea cunoștință la publicarea diplomei în 1953) care poartă numele complet al lui Prastina Messallinus și anume, (C.) Ulpius [Pacatus] Prastina Messallinus [14]. După părerea regretatului învățat, inscripția ar fi provenit de la Oescus, de unde ar fi fost adusă la Celei împreună cu alte materiale pentru reconstruirea cetății Sucidava în timpul lui Constantin cel Mare sau al lui Iustinian. O cercetare atentă a literelor *VI-* din rîndul 12 al feței exterioare a tabellei I, atît a desenului cît și a fotografiei publicate în 1953, arată că în loc de *VI-*, se poate citi

[12] CIL, III, 14214, 1 de la Tropaeum Traiani; CIL, III, 762 de la Odessos; AnnEp, 1963, 177 de la Callatis; Tb. Sauciuc Săveanu, *T. Vitrasius Pollio și orașul Callatis*, Suceava, 1936.

[13] CIL, XVI, 44 și 78; AnnEp, 1927, 95; cf. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 185—186.

[14] Dacia, N.S., 4, 1960, p. 523—525; AnnEp, 1959, 23; IDR, II, 210.

VL- prescurtarea gentiliciului Ulpius care, de la publicarea inscripţiei de la Celei, ştim că era primul gentiliciu al lui C. Prastina Pacatus Messallinus, guvernatorul Moesiei Inferioare din timpul lui Antoninus Pius.

Diploma de la Brestovene ar fi primul document datat care atestă existenţa unui guvernator cu numele Prastina Messallinus, consulul din anul 147, în timpul lui Antoninus Pius.

Menţionăm totuşi că identitatea consulului din 147 cu guvernatorul de pe inscripţia de la Celei rămîne nesigură. Verificarea pietrei arată că înaintea lui *Vlp.* nu a fost săpat un *C.*, prescurtarea prenumelui Caius al lui Prastina Messallinus, aşa cum a citit editorul ci, eventual un *E*, ultima literă a lui *curante*, cuvînt pe care l-am întregit în desenul publicat în 1968 (fig. 4 şi 5). De asemenea, pe piatră nu se păstrează nici o urmă din litera *P*, pe care D. Tudor a întregit-o *P[acatus]*. Totuşi, credem că gentiliciul Ulp(ius) aparţinea numelui guvernatorului din inscripţia de la Celei, iar reconstituirea ei grafică arată că existenţa cognomenului *Pacatus* este foarte probabilă, în simetrie cu *Mess[allinus]* din rîndul următor.

Concomitent şi independent de studiul nostru publicat în 1968, R. Syme a ajuns pe căi diferite la concluzii similare. Savantul englez, comentînd concluziile lui J. Fitz şi inscripţia de la Celei, a fost de părere că existenţa unui al doilea *nomen* era de aşteptat, întrucît Messallinus avea două cognomina (Messallinus şi Pacatus). Excluderea lui Prastina Messallinus, consulul din 147, din seria guvernatorilor Moesiei Inferioare i se părea prematură şi i-a datat legaţia moesică după aceea a lui Claudius Saturninus şi înainte de aceea a lui Fuficius Cornutus, între 148 şi 151 [15].

M. Roxan, a datat diploma de la Brestovene după anul 154 pe baza unor criterii formale [16] şi anume, înşirarea separată a alelor şi a cohortelor : *equit(ibus) et pedit(ibus) qui militaver(unt) in al(is) V quae appel(lantur) ... et coh(ortibus) ...*, precum şi enumerarea unităţilor pe faţa interioară a tabellei I (în diplomele cunoscute pînă acum, între 146 şi 154 nu au fost înscrise numele trupelor pe faţa interioară a tabellei I). De asemenea, M. Roxan consideră că coh. I Sygambrorum din Syria nu este aceeaşi cohors I Sygambrorum din Moesia Inferioară, unde aceasta purta epitetele *veterana equitata*, absente în documentele epigrafice din Syria. Inscripţia de la Ishekli : ... *coh. Cl. Sygambrum veterana equitata, M. Iulius M.f., Fabia, Pisonianus qui et Dion, praef. fabrum et praef. coh.s.s., domo Tyro ... qui a Moesia Inf. Montan. praesidio numerum in Asia perduxit* ... indica participarea cohortei *veterana equitata* la războiul lui Hadrian împotriva iudeilor [17]. Diploma de la Brestovene ar fi, după M. Roxan, dovada că unitatea nu a rămas în Orient spre a fi transferată în armata Syriei, cum credeau W. Wagner şi E. Ritterling [18], ci a revenit în Moesia Inferioară. În epoca Flaviilor erau două cohorte Sygambrorum în Moesia şi anume, *cohors I Sygambrorum tironum* şi *cohors I Sygambrorum veterana* [19]. *Cohors I Sygambrorum tironum* a dispărut din listele tru-

[15] Cf. R. Syme, *loc. cit.*, p. 336, nr. 8 = *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, p. 219–220.
[16] *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, p. 72–79, nr. 49.
[17] AnnEp, 1927, 95.
[18] W. Wagner, *Dislokation...*, p. 185–186 ; E. Ritterling, JRS, 17, 1927, p. 28 sq.
[19] CIL, XVI, 22 ; M. Roxan, RMD, r. 2.

pelor Moesiei, fiind, cf. M. Roxan, transferată în Syria; epitetul „tironum" a fost mai tîrziu părăsit, ca irelevant. M. Roxan consideră posibil ca în diploma de la Brestovene legatul provinciei să fi fost Vitrasius Pollio. Adăugăm că, adoptînd în r. 13 lectura [Po]llione, autoarea britanică a folosit aceleași ilustrații publicate de I. Venedikov în 1953, concluziile sale nu se bazează pe o cercetare autopică a diplomei.

Criteriile formale aduse în discuție de M. Roxan pentru datarea diplomei de la Brestovene sînt de mare detaliu, și ele depind într-o oarecare măsură de stadiul descoperirilor. Într-un studiu publicat în 1979, specialista engleză [20] constată că alele și cohortele apar enumerate fără întrerupere (... *in alis et cohortibus quae appellantur* ...) în diplome datate pînă cel mai tîrziu în iul. 149 — este vorba de cea mai tîrzie diplomă astfel redactată cunoscută pînă acum. Aceasta nu ar veni în contradicție cu datarea propusă de noi pentru diploma de la Brestovene și legația moesică a lui Prastina Messallinus. În 147 el a fost consul ordinarius, iar după o curatelă în Italia, în 150 după legația lui Iulius Crassus, a putut deveni legat al Moesiei Inferioare.

Într-un studiu recent privind diplomele militare și trupele auxiliare, P. Le Roux este de părere că modul de enumerare a alelor și a cohortelor nu constituie un criteriu de datare a diplomelor militare [21], iar în comunicarea prezentată la Congresul frontierelor romane de la Aalen (1983), M. Roxan susține și ea opinia că diferențele în modul de redactare a diplomelor se pot explica prin faptul că, în timp ce *constitutiones* erau redactate în cancelariile imperiale, diplomele erau întocmite sub supravegherea guvernatorilor provinciilor și, eventual, chiar în ateliere locale [22].

Identitatea cohortei I Sygambrorum din diplomele militare din Moesia Inferioară și Syria ar fi de pus la îndoială dacă epitetele *veterana equitata* ar fi fost consecvent folosite. Cum s-a amintit mai sus, cohorta nu apare cu toate calificativele sale nici în diplome, nici în inscripții. În diploma din anul 99 apare ca *I Sygambrorum veterana*, în cea din anul 134 (XVI, nr. 78), *Claudia Sugambrorum*, în inscripțiile CIL III 600, *I Sygambrum*, iar în AnnEp, 1927, 95, cu numele complet : *cohors I Claudia Sygambrorum veterana equitata*. În ciuda acestor deosebiri, ar fi vorba, după W. Wagner, de aceeași unitate, *cohors I Sugambrorum tironum* s-ar fi contopit încă la sfîrșitul secolului I cu *I Claudia Sygambrorum equitata*. Așa cum a remarcat H. Nesselhauf [23], epitetele sau calificativele tehnice ale trupelor erau uneori indicate, alteori lipseau, aceasta depinzînd de punerea în pagină, de lungimea listei, de abrevierile folosite; de aceea absența sau prezența lor în documente nu pot fi folosite ca argument împotriva identității unor unități cu același nume, în cazul nostru a cohortei I Sygambrorum din armata Moesiei Inferioare cu aceea atestată

[20] BVbl, 44, 1979, p. 75.

[21] *Les diplômes militaires et l'évolution de l'armée romaine de Claude à Septime Sévère : auxilia, numeri et nations*, în volumul colectiv, *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle* [Passauer Historische Forschungen, 2] Hrsg. Werner Eck und Hartmut Wolff, Köln—Wien, 1986, p. 350.

[22] *Roman Military Diplomata and Topography*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, p. 777 și nota 17 de la p. 778; cf. H. Wolff, ZPE, 43, 1981, p. 424—425.

[23] CIL, XVI, p. 176

în diploma din 157 din armata Syriei [23a], după cum diferențele în redactarea diplomelor nu constituie întotdeauna criterii de datare a acestor documente.

O constatare a lui R. Saxer [24] pare să-i fi scăpat M. Roxan în interpretarea diplomei de la Brestovene. Studiul alcătuirii vexillatiilor a arătat că un corp expediționar dintr-o provincie era compus din unitățile auxiliare care aparțineau unor anumite tipuri de arme. Se cunosc vexillatii compuse numai din unități de cavalerie sau cohorte equitate. Vexillatia compusă din unitățile auxiliare ale Syriei în 162/165 sub comanda lui M. Valerius Lollianus [25] era un corp de cavalerie. Între trupele menționate sub comanda sa erau 12 unități din cele 20 menționate de diploma syriană din 157. Între acestea, cohors I Sygambrorum care, în acest context, fără a purta epitetul *equitata*, era o unitate mixtă de infanterie și cavalerie. Concluzia noastră este că cohors I Sygambrorum din diploma syriană din 157 era unitatea transferată din armata Moesiei Inferioare ; tot atunci a fost transferată în armata Syriei cohors I Flavia Chalcidenorum, atestată în aceeași diplomă din anul 157.

După anii 150 cohors I Cl. Sygambrorum nu se mai afla în Moesia Inferioară, ultima ei mențiune în armata provinciei fiind diploma de la Brestovene. Se pare că ea părăsise prezidiul de la Montana încă în prima jumătate a sec. II, cînd inscripțiile amintesc detașamente din legiunile I Italica, XI Claudia, cohors III Collecta și Numerus civium Romanorum, pe lîngă soldați ai altor unități ce se aflau ocazional la Montana.

În așteptarea unor noi descoperiri care să confirme sau să infirme ipoteza noastră, socotim că guvernatorul *(C.) Ulpius [Pacatus] Prastina Messallinus* din inscripția de la Celei este identic cu guvernatorul din inscripția de la Tomis, cu cel din diploma militară de la Brestovene, precum și cu consulul din anul 147, *C. Prastina Messallinus.* El a guvernat Moesia Inferioară după Iulius Crassus, probabil între 150 și 152 [26].

Q. Fuficius Cornutus

Senatorul originar din Histonium era cunoscut prin mai multe inscripții din Histonium, Tomis și Troesmis legat al Moesiei Inferioare în timpul lui Antoninus Pius. A. Stein [27], care încă nu-i cunoaștea anul consulatului, dar presupunea că era 147, a situat comanda moesică a lui Fuficius Cornutus după a aceea a lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, în 156 sau 157. Întrucît se știa că Turbo a stat în fruntea Moesiei Inferioare în 155, iar Vitrasius Pollio în 157, între legațiile celor doi nu mai era loc pentru un alt guvernator. De aceea, J. Fitz [28] a datat legația

[23a] J. Garbsch, BVbl. 53, 1988, p. 161, Stabilește la sfîrșitul lui 157 data diplomei CIL, XVI, 106, emendind lectura numelui celui de-al doilea consul, C. Aelius, in Caelius Se[cundus], pe baza noii diplome de la Eining.

[24] *Epigraphische Studien*, I, Köln-Graz, 1967, p. 119 sq. ; vezi și nr. 2, 7, 33, 34, 42, 43, 44, 48, 64, 68

[25] CIL, III, 600 = ILS, 2724 ; cf. Saxer, *op. cit.*, p. 34, nr. 64.

[26] R. Syme propune pentru legația moesică a lui Prastina Messallinus anii 148—151 ; vezi și B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia,* Göteborg, 1977, p. 17—18.

[27] *Op. cit.*, p. 71—72.

[28] *Op. cit.*, p. 16—17 ; J. Fitz a datat legația lui Ummidius Quadratus în 149—151/152.

lui Fuficius Cornutus de la 151/2 pînă la 153/154, între legațiile lui Ummidius Quadratus și T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo. Ulterior s-a stabilit că Fuficius Cornutus a exercitat consulatul în 147, după Prastina Messallinus [29]. Ummidius Quadratus a condus Moesia Inferioară în anul 120, cum arată o inscripție recent descoperită la Constanța [30]. Astfel, data legației moesice a lui Fuficius Cornutus pare a fi aceea propusă de J. Fitz (cca 151/152—153/154), dar în altă ordine și anume, după Prastina Messallinus.[31]

Cursus honorum al lui Cornutus a fost stabilit pe baza inscripției nou înregistrată de G. Alföldy[32] de la Histonium:

[Q. Fufi]cio Cornu[to cos. | sodali Titia]li Flaviali leg. Aug. pr. [pr. prov. Pann. inf. | leg. leg. ----] quae est in Moesia [... eriore leg. Aug. | iurid. per As]tyriam et Callaecia[m praetori can|didato tri]b. pleb. candidato [quaest. III Ivir.v.c.(?) trib. | mil. leg. ----]donis militarib. [donato a Divo Had|riano coron.] murali vexillo a[rgenteo leg. pr.pr. | Antonini Au]g. Pii provinciae M[oesiae inferior. | l.]d.d.[d.].

Sigur datate sînt numai ultimele funcții pretoriene și consulatul. În Pannonia Inferioară a guvernat între 144 și 146 (cf. diploma CIL XVI 91, datată prin consulatul lui L. Petronius Sabinus și C. Vicrius Rufus în penultimul nundinium al anului 145). Într-o inscripție de la Aquincum Fuficius Cornutus apare *consul designatus* (în a. 146) [33], pentru ca în primăvara lui 147 să preia consulatul. Curînd după anul 150 el a devenit guvernator al Moesiei Inferioare și e probabil că legiunea pe care a comandat-o aparținuse de asemenea Moesiei Inferioare [34].

În afară de inscripțiile cunoscute de A. Stein, se mai cunosc două inscripții puse sub guvernatoratul său, o inscripție la Troesmis și una la Tomis[35]. Nici una din aceste inscripții nu este datată decît larg, în timpul domniei lui Antoninus Pius.

[29] A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 42; L. Vidman *Fasti Ostienses*, p. 51 și 127.

[30] A. Rădulescu și M. Munteanu, *Epigraphica : Travaux dédiés au VII Congrès d'épigraphie greque et latine*, București, 1977, p. 108; cf. R. Syme, *Roman Papers*,, III, Oxford 1984, p. 1162.

[31] A cărui legație, așa cum s-a arătat mai sus, cercetătorul maghiar a datat-o la mijlocul sec. III.

[32] *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden, 1969, p. 81—82. G Alföldy, a emendat lectura lui Ch. Huelsen, Röm. Mitt, 11, 1896, p. 252 sqq., H. Dessau, ILS. 8975; AnnEp, 1897, 19.

[33] AnnEp. 1937, 180; J. Fitz, ActaAntHung, 11, 1963, p. 262 și urm.

[34] PIR[2], DF, 497.

[35] R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557 = AnnEp, 1957, 266 = ISM, V, 155 :... / sub *Fuficio Cornuto | leg. Aug. pr. pr. de | dicante Q. Caecilio Reddito leg. Aug.*, T. | *Fl. Alexander vet. | leg. V Mac. domu Fab. | Ancyr., qq. canaben. | cum Iulia Florenti|na uxore et Flavis A|lexandro, Valente | Pisone, Maximilla, Res|pecta filis d.s.p. item (denarios) | CCL ob honor. qq. cu|riae donavit ex quo|* ... ; CIL, III, 6175 = ISM, V, 134 : *[Imp. Caes. T. Ael. Had. Ant. Aug. Pio]| Div[i Hadr. fil., divi Tra. nep. e.g. tabula]|rium [vetustate conlabsum restituerunt] | sub F[uficio Cornuto leg. Aug.] | pr.pr. [e.g. c.R. consist. ad can]ab(as) O...* Tomis : G. Bordenache, Dacia, N.S. 4, 1960, p. 267 = I. Stoian, ISM, II, 55 :
[Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τίτῳ Αἰλίῳ] 'Αδριανῷ 'Αντωνείνῳ/Εὐσεβεῖ Σε[βαστ]ῷ καὶ [Μάρκῳ Αὐρηλ[ίῳ Κ[αίσαρι ... αππο ... ος θεοδώ[ρου εκ τῶν ἰδ]ίων [κατεσκεύασ]εν ἀγορά/σας κα[ὶ κ]αθ[ιερώσας τ]ὸν τόπον [Κυείντου Φ]ουφικίου Κορ[νούτου πρεσβευτοῦ Σεβαστ]οῦ ἡ[γεμονοῦντος τῆς ἐ παρχίας].

În aceeași ordine și aproximativ aceeași perioadă (151/152—153/154, între legațiile lui Prastina Messallinus și T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo) îi situează legația și R. Syme [36].

T. Flavius (? T.f.) Pal. Longinus Q. Marcius Turbo

A fost atestat guvernator al Moesiei Inferioare în mai multe inscripții, între acestea, o inscripție greacă pusă la Tomis [37] (descoperită la Sibioara fost Cicracci) în onoarea sa de către trimiși ai Heracleei Pontice al cărei patron era, îi înșiră *cursus honorum* pînă la legația Moesiei Inferioare. Din această inscripție rezultă că T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo și-a început cariera cu un post de rang ecvestru, ca prefect (sau tribun) al cohortei I Germanorum, apoi *sevir turmae tertium equitum Romanorum*; a intrat în rîndul senatorilor mai întîi ca quaestor al lui Lucius Aelius (în Pannonia, în anul 137) și a fost apoi promovat aedil, praetor, legat al legiunii I Adiutrix, legatus Augusti pro praetore al Galliei Lugdunensis; după consulat, a exercitat *cura operum locorumque publicorum* și legația Moesiei Inferioare.

O inscripție bilingvă de la Histria [38], precum și o inscripție de la Montana [39] datează legația moesică a lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo în anul 155, prin cea de a 18-a putere tribuniciană și cel de al patrulea consulat ale lui Antoninus Pius și prin consulii (C. Iulius) Severus și (M. Iunius Rufinus) Sabinianus. Data consulatului său este încă necunoscută. Autorii PIR² F 305 și A. Stein l-au datat în 145 [40]; R. Syme, considerînd anul 145 prea devreme, a propus perioada cuprinsă între 149 și 151, căci între funcția de quaestor al lui Lucius Aelius, în 137, și consulat Turbo a exercitat patru funcții, iar între consulat și legația Moesiei Inferioare, doar *cura operum locorumque publicorum*, pentru care

[36] Dacia, N.S., 12, 1968, p. 331 și urm; *Danubian Papers*, București, 1971, p. 215 sqq.; R. Syme datează în 120 legația lui (Se)rtorius (? Brocchus) cu semn de întrebare (CIL, III, 12493) și îndată după el legația lui C. Ummidius Quadratus (ArchAnz, 26, 1911, 23c). Ulterior, pe baza inscripției de la Tomis citată la nota 30, s-a dovedit că Ummidius Quadratus era un polyonym: *C. Ummidius Quadratus S[everus Serto]rius leg.* Aug. pr.pr. și că el a guvernat Moesia Inferioară între 120 și 124. Pentru legația moesică a lui Fuficius Cornutus, vezi și B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg, 1977; Idem, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, p. 134, nr. 85.

[37] AEM, VIII, 20 = IGR, I, 622 = ISM, II, 57 (cf. L. Robert, *Etudes Anatoliennes*, Paris, 1937, p. 250): ... ʻΑ βουλὰ [καὶ ὁ δᾶμος τᾶς θεοκτίστ[ου ʻΗρά/κλειας ἐτείμασ[αν τὸν]ἑαυτᾶς πάτρωνα κ[αὶ εὐεργέταν Τ. Φλ. Παλατεῖν[αι Λογγῖ]/νον Κ(οίντον Μάρκιον Τούρβω[να]/ὕπατον πρεσβ. Σεβ. καὶ ἀ[ντιστράτηγον ἐπαρχείας Μύσιας τῆς Κ[άτω ...

[38] V. Pârvan, *Histria*, IV, 612, nr. 22 = ISM, I, 151: *[Imp. Caesari divi Traiani Parthici/ nepoti], divi Nervae pronepoti, Tito Aelio Hadriano Antonino / [Aug. Pio], pontifici maxim(o), trib. pot. / XVIII, cos. IIII, et M. Aurelio Vero Caesari, cos.] / II, civitas Histrianorum, T. Fl. Longino Q. Marcio Tur[bone / leg. A]ug. [pr.pr.].* [Αὐτοκράτορι Καίσαρι θεοῦ ʻΑδριανοῦ υἱῷ, θεοῦ Τραιανοῦ Παρθι]κοῦ υἱ⟨ω⟩νῷ, θεοῦ ⟨Νέρουα ἐ⟩γγόνῳ, Τ. Αἴλιον ʻΑδριανὸν ʼΑντωνείνῳ/ Σεβ αστῷ Εὐ[σ]εβ., π[ατρὶ πατ]ρίδος, ἀρχιερεῖ μεγίστῳ, δημαρ/χικῆς ἐξουσ[ία]ς [τ]ὸ ιη΄ [ὑπάτῳ τὸ δ΄, καὶ Μ. Αὐρηλίῳ Οὐήρῳ καί]σαρι ὑπάτῳ τὸ β΄, βουλὴ δῆμος ʼΙστριανῶν, Τ. Φλα. Λογ[γίνου Μα[ρκί]ῳ Τούρβωνος π[ρ]εσβευτ[οῦ] Σ[εβαστοῦ κ]αὶ ἀντιστρατήγου.

[39] CIL, III, 7449: ... *Longini, leg. Aug. pr.pr., vexillat(io) leg. XI Cl. sub cura Fl. Maximi (centurionis) leg. eiusdem, Severo et Sabinian(o)* co(n)s(ulibus) (a. 155).

[40] *Op. cit.*, p. 70—71 (după W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, 1933, 2, p. 364).

intervalul de 10 ani ar fi fost prea mare [41]. În afară de legația Moesiei Inferioare, ultima menționată de inscripția de la Tomis, nu se știe ce posturi a mai deținut.

În ce privește originea lui, s-a discutat mult, se consideră în general că a fost fiul natural al unui subofițer într-o unitate auxiliară, T. Flavius Longinus, și că, împreună cu T. Flavius T.f. Pal. Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, cavaler care a guvernat Dacia Inferioară și Mauretania Caesariensis, a fost adoptat de Q. Marcius Turbo, prefectul gărzii lui Hadrian [42].

Pe lîngă inscripțiile mai sus menționate, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo mai este menționat în inscripțiile CIL III, 7542 = ISM II, 56, din Tomis și CIL III, 13735 de la Tropaeum Traiani.

La conducerea Moesiei Inferioare, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo i-a urmat lui Q. Fuficius Cornutus, între anii 153/154 pînă în 156, probabil, în 157 fiind atestat T. Pomponius Vitrasius Pollio [43].

T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio

I-a urmat lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo ca legat al Moesiei Inferioare, unde este atestat prin numeroase inscripții, dintre care inscripția bilingvă de la Callatis [44] e singura care dă un reper cronologic sigur prin cea de a douăzecea putere tribuniciană, cea de a doua aclamație imperială și cel de al patrulea consulat, ale împăratului Antoninus Pius, între 10 dec. 156 și 9 dec. 157. El a stat în fruntea provinciei probabil încă din 156, pînă în 159, cînd este atestat L. Iulius Statilius Severus. Din Callatis se mai cunoaște o inscripție pusă în onoarea lui; trei inscripții la Histria, una la Tropaeum Traiani, trei la Odessos, una de la Almus și una de la Dionysopolis stau mărturie a bogatei lui activități și a cinstei de care se bucura ca membru al familiei imperiale. Un fragment de inscripție de la Roma, întregit cu ajutorul textelor unor inscripții de la Legio

[41] R. Syme, JRS, 52, 1962, p. 87—96 = *Roman Papers*, II, Oxford, 1979, p. 554. T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo era identic probabil cu Flavius Longinus, *curator rei publicae Puteolanorum*, în anul 161, amintit în CIL, X, 1814. O inscripție de la Roma, AnnEp, 1917/18 111, cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 71, nota 1 și W. Eck, RE, Suppl. XV, 1978, col. 466, nr. 9 a: *locus adsignatus a Flavio Longino [et a] Terentio Juniore [cura]toribus operum publicorum et aedium sacrarum* (pe fața anterioară) *și [. . .]us, C.f., Papiria, Sabinus, c.v., et [cura]tor operum publicorum* (pe fața posterioară); dedicația este din *XIII K. Octobr. Glabrione et Homullo cos.*, adică din anul 152, s-ar referi după autorii mai sus citați la Sabinus, nu la Flavius Longinus și Terentius Junior.

[42] Vezi studiul mai sus citat al lui R. Syme (la nota 41).

[43] Pentru documentele epigrafice și literatura de bază privind legația moesică a lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, vezi și B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg, 1977, p. p. 18; Idem, *Laterculi Praesidum*, I, Göteborg, 1984, p. 134; H.-G. Pflaum, *Les Carrières procuratoriennes équestres*, Paris, 1960—61, p. 113.

[44] Th. Sauciuc Săveanu, *T. Vitrasius Pollio și orașul Callatis*, Cernăuți, 1936 = AnnEp, 1937, 247: *Imp. Caesare T. Aelio Hadriano Antonino Aug. Pio [Pontifice [maximo tribunic. potestat[e] XX imp. iterum. co[s] / IV, p.p. curante T. Vitrasio P[o[l]lione*, leg. pr. pr. Aug. Civitas Callat.
[Αὐτοκράτορι Καίσαρι] Τίτω Αἰλίῳ 'Αδριανῶ 'Αντωνείνω Σεβ/[Εὐσεβ., ἀρχιερεῖ μεγίστω] δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ Κ, αὐτοκρ/άτορι τὸ δεύτερον, ὑπάτω] τὸ Δ, π.π., προνοήσαντος [Τίτου Οὐι [τρασίου Πω]λλίω[νος πρεσβευτοῦ καὶ ἀντιστρατήγου ἡ πόλις [ἡ Καλλατιανῶν]. ..
....

(Hispania) și Ad Aquas Griselicas (Gallia Narbonnensis), face cunoscut *cursus honorum* acestui important personaj [45]. Ordinea și data funcțiilor exercitate de el sînt încă incerte și în legătură cu ele au fost exprimate diverse opinii. După G. Alföldy [46] primul consulat l-ar fi exercitat în 151 (după R. Syme în 155) [47], în 156—159 legația în Moesia Inferioară, în 163—64 legația în Hispania și după aceea proconsulatul în Asia. Între 168 și 175 a fost *comes* imperial în prima expediție germanică și, după cel de-al doilea consulat, în 176, din nou *comes Augustorum*. După A. Stein [48], a fost întîia oară consul în 150, *comes* în prima expediție germanică imediat după proconsulatul Asiei și *comes* în a doua expediție germanică între 172—175, cînd a primit înalte decorații militare. A fost onorat în 176 cu cel de-al doilea consulat și cu două statui la Roma [49].

T. Statilius Iulius Severus și L. Iulius Statilius Severus

Pentru anii 159 și 160 A. Stein [50] a considerat că Moesia Inferioară a fost guvernată de doi legați, T. Statilius Iulius Severus, menționat pe un miliariu de la Sinoe (CIL III, 12513 = ISM I, 317) datat în anul 159 și L. Iulius Statilius Severus, numit pe un miliariu de la Seimeni (BCMI, 17, 1924, p. 88 = ISM V, 1) din anul 160.

În miliariul de la Sinoe : *Imp. Caes. | divi Hadr. | fil., [d]ivi Tr[aia]| ni n[e]p(o)s, T(itus) [A]el(ius) | Had[r(ianus) An]t(oninus | Au[g (ustus) Pius] | p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) [p]ot(estate) | XXII co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae), T(ito) [Stati]|lio [Iulio Se]| ver[o] leg(ato) | Aug(usti) [pr(o) pr(aetore]| m(ilia) p(assuum) XVIIII*, cea de a XXII-a putere tribuniciană a împăratului Antoninus Pius a datat guvernarea lui T. Statilius Iulius Severus în anul 159.

Un alt stîlp miliar descoperit la Seimeni păstrează numele guvernatorului din anul 160 sub forma Iulius Statilius Severus : *Imp. Caes. T. Ael. Hadr. | Ant. Aug. Pio, p.m. | trib. p. XXIII co(n)s. III, p.p. | | Iul(io) Statilio Severo | leg. Aug. pr.pr. | ab Axiu(poli) m.p. | VI.* Prin cea de a XXII-a *tribunicia potestas* a împăratului, miliariul a fost datat în anul 160. Iulius Statilius Severus a fost considerat succesorul lui T. Statilius Iulius Severus, legatul de pe miliariul de la Sinoe.

[45] În ordinea citării în text : N. Gostar, StCl, 5, 1963, p. 300. fig. 2 (cf. G. Mihailov, IGB, I[2], 59, p. 122, unde emendează ultimul rînd al lecturii inscripției) ; D. M. Pippidi, ISM, I, 74 ; ISM, I, 149 ; ISM, I, 150 ; CIL, III, 14214/1 ; G. Mihailov, IGB, I[2], 59, 60 ; 61 ; CIL, III, 6125 (Almus) ; IGB, I[2], 15 (Dionysopolis) ; ILS, 1112 (Roma) ; ILS 1113 (Leon) ; ILS 1114 (Gréouls, Gallia Narbonensis). O parte din aceste inscripții se referă la lucrări publice efectuate sub îngrijirea lui. Cea de la Roma este o inscripție pusă în onoarea lui și cuprinde *cursus honorum*.

[46] G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 231. Idem, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden, 1969, p. 33—38.

[47] R. Syme, Dacia N.S., 12, 1968, p. 336 sq. ; Idem, *Roman Papers*, III, Oxford, 1316 sqq (= Chiron, 10, 1980, p. 427—448).

[48] A. Stein, *op. cit.*, p. 72 sq.

[49] V. J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, p. 47. Cf. B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*, p. 18—19 ; Idem, *Laterculi Praesidum*, I, Göteborg, 1984, p,. pentru bibliografia modernă privind cariera acestui important personaj.

[50] *Op. cit.*, p. 75—76.

Cei doi guvernatori ar fi fost colegi de consulat în anul 155. În *Fasti Ostienses* [51] este o lacună între anii 154 și 157. Numele consulilor din acești ani sînt păstrate fragmentar pe alte documente *(Acta Fratrum Arvalium* și diplome militare). În *Acta Fratrum Arvalium*[52] numele primului consul din ultimul nundinium al anului 155 a căzut în lacună, păstrîndu-se doar cognomen-ul Severus, întregit de A. Degrassi [53] și A. Stein cu [T. Statilius Iulius] Severus; cel al colegului său de consulat s-a păstrat integral, L. Iulius (Statilius) Severus. Cei doi Iulii Severi au fost identificați ipotetic cu legații Moesiei Inferioare din anii 159 și 160. Numele lui L. Iulius Statilius Severus era cunoscut dintr-o inscripție de la Montana (Mihailovgrad, CIL III, 12371): *Dianae Reginae et Apollini pro salute L. Iu[l]i(i) Statilii Severi legati Aug. pr. pr. et li[bero]rum eius, Aelius Artemidor[s] (centurio) [l]eg. [I] Ital. r(estituit)*

Un consular al Moesiei Inferioare, Iulius Severus, apare în alte două inscripții descoperite la Histria : o stelă de marmură conținînd lista membrilor unui colegiu religios care au contribuit la construirea unui templu închinat lui Mithras în timpul sacerdoțiului eponim, consularul Iulius Severus : ...'Επὶ ἱέ[ρ]εω 'Ιολίου Σεουήρο[υ]/ὑπατικοῦ ... [54], precum și în scrisoarea de plîngere adresată autorităților imperiale de către sătenii din chora Dagei de pe teritoriul rural al Histriei, în timpul guvernatorului Iulius Severus : "Εντευξις τῷ κρ[α]/[τίσ]τῳ ὑπατικῷ 'Ιουλ/[ίῳ Σ]εουήρῳ..., identificat de primul editor al inscripției, I. Stoian, cu T. Statilius Julius Severus, iar de autorul ISM, I, D. M. Pippidi, cu L. Iulius Statilius Severus, guvernatorul din anul 160 [55].

În timpul lui Iulius Severus a fost dedicat un altar împăratului Antoninus Pius și Caesarului Aurelius Verus la Troesmis de către L. Licinius Clemens, *quinquennalis canabensium* și decurion al Troesmensilor (ISM, V, 758).

A. Stein considera că legații din anii 159 si 160 nu puteau fi unul și același personaj, căci i se părea greu de crezut ca numele aceluiași guvernator să apară pe două borne miliare, documente oficiale, în forme atît de diferite : în afară de inversarea ordinii celor două nomina *(Statilius Iulius* și *Iulius Statilius)*, ei poartă și praenomina deosebite, *T*, respectiv *L*. Multă vreme opinia lui A. Stein despre legații din anii 159 și 160 a predominat în literatura de specialitate [56].

Primul care a pus la îndoială identificările lui A. Stein a fost H. Nesselhauf. Într-un studiu din 1958 [57] marele epigrafist german a respins

[51] L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1982, p. 52 și 133—134.
[52] CIL, VI, 2086, 62.
[53] *I Fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 44.
[54] ISM, I, 137.
[55] I. Stoian, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 369—390; ISM, I, 378. Datarea inscripției s-a făcut în funcție de numele guvernatorului, cel al împăratului a căzut în spărtura de la începutul inscripției.
[56] L. Petersen, PIR², I, 588; RE, X, 822, nr. 487.
[57] Athenaeum, 36, 3, 1958, p. 219—228 și nota 9 de la p. 226. H. Nesselhauf, socotind posibilă, dar nu sigură identificarea lui L. Iulius Severus din *Acta Fratrum Arvalium* cu legatul Moesiei Inferioare L. Iulius Statilius Severus din anul 160, a propus corectarea numelui consulului C. Iulius Statius Ceverus din diploma militară CIL, XVI, 104 din 3 noembrie 154 prin 〈L.〉 Iulius Stati〈li〉us 〈S〉everus, legatul Moesiei Inferioare din anul 160. În acest caz,

opinia lui A. Stein conform căreia T. Statilius Iulius Severus din anul 159 ar fi fost diferit de guvernatorul L. Iulius Statilius Severus din anul 160. Deosebirea în formularea miliariilor de la Sinoe şi Seimeni o considera neînsemnată, cunoscut fiind că greşelile de gravare ale acestor monumente sînt frecvente. H. Nesselhauf n-a exclus posibilitatea ca C. Iulius Statius Ceverus din diploma CIL, XVI, 104 din 3 noembrie 154 să fie identic cu Iulius Stati⟨li⟩us ⟨S⟩everus legatul Moesiei Inferioare din 160, iar deosebirea de nume să se datoreze unor greşeli de gravare, diploma fiind neglijent scrisă.

Fără a cunoaşte interpretarea lui H. Nesselhauf, J. Fitz [58] ajuns la aceeaşi concluzie a identităţii celor două personaje, cu argumente asemănătoare : cei doi militari au fost puşi pe două porţiuni de drum diferite în doi ani diferiţi şi au fost lucraţi după toate probabilităţile în două ateliere deosebite, ceea ce ar explica diferenţa în redarea numelui guvernatorului. Greşeli în redactarea miliarilor au mai fost atestate, de ex. în Pannonia Inferioară, în timpul guvernatorului L. Barbius Caecilianus din 199.

R. Syme considera şi el, ca H. Nesselhauf şi J. Fitz, că L. Iulius Statilius Severus şi T. Statilius Iulius Severus sînt una şi aceeaşi persoană [59].

Unul din argumentele lui A. Stein în sprijinul tezei sale despre existenţa a doi legaţi cu nume aproape identice în Moesia Inferioară în anii 159 şi 160 era întregirea în lacuna din *Acta Fratrum Arvalium* a ultimei perechi de consuli din anul 155 a numelui [T. Statilius Iulius] Severus, întregire susţinută de A. Degrassi (Fasti, 44). G. Alföldy [60] a înlocuit în această lacună numele lui T. Statilius Iulius Severus cu numele altui consul : [D. Rupilius ?] Severus, susţinînd şi el identitatea dintre cei doi Iulii Severi din anii 159 şi 160.

În pofida atîtor controverse şi argumente pro şi contra, problema identităţii celor două persoane a rămas ipotetică atîta vreme cît nu era sprijinită de o nouă dovadă epigrafică.

În 1977 a apărut la Varna un fragment de placă de marmoră cu o parte dintr-o scrisoare adresată de legatul Moesiei Inferioare autorităţilor cetăţii Odessos : . . . Ἰούλιος Σεουῆρος [ἄρχουσι] . . . [61].

G. Mihailov, editorul inscripţiei, l-a identificat pe Iulius Severus din scrisoarea de mai sus cu guvernatorul L. Iulius Statilius Severus

legatul provinciei ar fi fost consulul de la sfîrşitul lui 154. În ipoteza lui H. Nesselhauf praenomen-ul legatului Iulius Severus ar fi apărut în trei forme diferite, L(ucius), T(itus) şi C(aius), ceea ce ar presupune două greşeli de gravare în două documente (inscripţia de la Sinoe şi diploma din 3 XI 154), nu imposibile în sine, dar greu de susţinut. Numele perechii de consuli de la sfîrşitul anului 154 apare şi în diploma din 28 Dec. 154, M. Roxan, RMD, 48 (cf. G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, p. 167), dar cel al lui C. Iulius Statius Severus a căzut în lacună.

[58] *Op. cit.*, p. 17—19.

[59] Dacia, N.S., **12**, 1968, p. 337.

[60] Întrucît G. Alföldy, *op. cit.*, (nota 57), p. 167—168, considera că consulul de la sfîrşitul anului 155 L. Iulius Severus, era acelaşi cu legatul Moesiei Inferioare din anii 159—160, L. Iulius Statilius Severus, a identificat pe colegul său de consulat cu [D. Rupilius ?] Severus, fost legat în Lycia şi Pamphylia în anii 149—151. Desigur, această identificare este ipotetică şi ea se bazează pe faptul că în anii 152—154 Rupilius nu putea fi consul, căci consulii din aceşti ani sînt cunoscuţi, iar legaţii Lyciei şi Pamphyliei erau promovaţi consuli la aproximativ cinci ani de la ieşirea din funcţie.

[61] G. Mihailov, Izvestija Varna, 13 (28), 1977, p. 142—143 ; SEG, 28, 1978, 613.

considerînd că este același cu T. Statilius Iulius Severus și cu consulul din anul 155, L. Iulius Severus.

Între 1968 și 1978 au fost efectuate săpături arheologice la Montana (Mihailovgrad), în sanctuarul Dianei si al lui Apollon din apropierea așezării. Au fost descoperite cu această ocazie 41 inscripții latine, inscripții votive închinate lui Apollon, Dianei și altor divinități ca Latona, Hygia, Esculap, Eroul-cavaler („Eroul trac"). Aceste inscripții au fost publicate parțial în revista Archeologia din Sofia, 1975, și parțial în volumul „Montana" în 1987 [62]. Între acestea menționăm altarul închinat Dianei Regina și lui Apollo : *Dianae Reginae et Apollini pro salute L. Iuli(i) Statili(i) Sever(i) co(n)s(ularis) et liberorum eius, Calvisius Flavin(us) (centurio) leg(ionis) I Italic(ae)* [63].

În analogie cu miliariul de la Seimeni, altarul de la Montana închinat în timpul consularului L. Iulius Statilius Severus datează din anul 160. Guvernatorul este consulul din anul 155 și praenomenul legatului, lipsă pe miliariul de la Seimeni, este L(ucius), același cu al consulului din anul 155 şi cu al guvernatorului de pe altarul CIL III, 12371 de la Montana, amintit mai sus. Acesta este al treilea document epigrafic care menționează numele complet al lui L. Iulius (Statilius) Severus, legatul din anul 160. Predominarea numelui L. Iulius Statilius Severus ar putea veni în sprijinul ipotezei că în anii 159 şi 160 în Moesia Inferioară a fost un singur guvernator, forma T. Statilius Iulius Severus, fiind atestată o singură dată, pe miliariul de la Sinoe, poate fi socotită o greșeală de lapicid.

O confirmare ar putea veni de la un alt fragment de marmoră de la Montana care poartă numele L. Statili(i) Iu[l(ii) Severi] [64], probabil un altar închinat pentru sănătatea guvernatorului. Acest fragment arată, de o parte, că praenomen-ul lui Statilius Severus era Lucius, același cu cel al consulului din anul 155 şi al legatului menționat pe cele două altare de la Montana, de alta, că inversarea celor două nomina, Statilius şi Iulius se făcea la întîmplare, confirmînd opinia învățaților care au considerat că în anii 159 și 160 Moesia Inferioară a avut un singur guvernator și că forma T. Statilius Iulius Severus se datora unei greșeli de lapicid sau necunoașterii ordinii numelor legatului polyonym, fapt pus în evidență și de editorii inscripțiilor de la Montana. Nu excludem nici sugestia lui B. E. Thomasson, că Iulius Severus avînd două nomina, Iulius și Statilius, a avut şi două praenomina, L(ucius) și T(itus) [65].

Cu T. Statilius Iulius Severus identic cu L. Iulius Statilius Severus avem un guvernator mai puţin în Moesia Inferioară în anii 159—160.

Lista guvernatorilor Moesiei Inferioare între 137 și 160, stabilită conform discuției noastre ar fi :

	137—140/41	Antonius Hiberus
	140/41—144	Minicius Natalis Quadronius Verus
	145—147	Ti. Claudius Saturninus
?	148—150	Iulius Crassus

[62] *Montana*, Sofia, 1987, volum colectiv sub redacția lui V. Velkov. Inscripțiile sînt editate, comentate și frumos ilustrate de Violeta Božilova, de la Institutul de Arheologie din Sofia.

[63] *Op. cit.*, p. 28, nr. 13. În loc de *Flavin(ius)*, în r. 7 aș completa *Flavin(us)*.

[64] *Op. cit.*, p. 33—34, nr. 31.

[65] *Op. cit.*, p. 19 şi *Laterculi Praesidum*, I, 1984, p. 135, nr. 88, 89, 90.

?	150—152	C. Ulpius Pacatus Prastina Messallinus
?	152—153/54	Q. Fuficius Cornutus
?	153/54—156	T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo
	157—159	T. Pomponius Vitrasius Pollio
	159—160	L. Iulius Statilius Severus

Ordinea şi datările propuse de noi se bazează pe noi descoperiri epigrafice care au permis unele schimbări ale listei propusă de J. Fitz — cu emendările lui R. Syme şi ale noastre acum 20 de ani. Sîntem conştienţi că şi această listă este ipotetică şi că ea va fi îmbunătăţită de alte descoperiri.

DIE LEGATEN NIEDERMÖSIENS IN DEN JAHREN 137—160

Zweiter Teil : DIE LEGATEN VON 150 BIS 160

ZUSAMMENFASSUNG

Dem erster Teil dises Aufsatzes (SCIVA 40, 1989, 2, S. 157—163) der die Statthalter von 137 bis 150 behandelt, folgen die reviedierten Fasten der Provinz von 150 bis 160. Die sich daraus insgesamt ergebende vorläufige Statthalterliste zeigt die Reihenfolge :

	137—140/41	Antonius Hiberus
	140/41—144	Minicius Natalis Quadronius Verus
	145—147	Ti. Claudius Saturninus
?	148—150	Iulius Crassus
?	150—152	C. Ulpius Pacatus Prastina Messallinus
?	152—153/54	Q. Fuficius Cornutus
?	153/54—156	T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo
	157—159	T. Pomponius Vitrasius Pollio
	159—160 L	L. Iulius Statilius Severus

Der laufende Zuwachs an neuen Dokumenten sowie die rege prosopographische Forschungstätigkeit lassen die Möglichkeit offen, daß die eben erstellte Liste schon bei ihrer Erscheinung weiterer Berichtigungen bedürfe.

DIN NOU DESPRE ONGLOS

de CORNEL HĂLCESCU

De mai mult de un secol, numeroși istorici au scris despre trecerea bulgarilor turanici la sud de Dunăre. După cum se știe, într-o primă fază, bulgarii au făcut un popas în regiunea numită de izvoare Onglos sau Oglos.

Problemele principale pe care le-a avut de rezolvat istoriografia modernă au fost semnificația cuvîntului Onglos (sau Oglos), plasarea în spațiu a regiunii desemnate cu acest nume și data la care se petrec evenimentele consemnate în izvoare.

Principalele izvoare istorice pe care le putem utiliza sînt cronicile bizantine ale lui Theophanes Confessor [1] și Nicephoros Patriarhul [2]. Între cei doi autori nu există decît unele deosebiri de exprimare, știrile comunicate fiind aceleași, completîndu-se uneori între ei, fără să se contrazică în fond [3]. Ambii cronicari afirmă că gloatele lui Asparuh, migrînd spre apus, au ocupat mai întîi regiunea Oglos, la care Nicephoros adaugă că era numită așa în limba lor.

Despre semnificația numelui — Onglos sau Oglos — au fost emise mai multe ipoteze, dintre care nici una nu a întrunit adeziunea tuturor specialiștilor. Nici în lucrarea de față nu putem da o explicație definitivă a termenului. Este posibil ca autorii bizantini să fi transcris greșit numele regiunii, dovadă și existența a două variante.

Cei mai mulți autori au plasat Onglosul la nord de gurile Dunării, avînd la est Nistrul, fiind convinși că numele regiunii — în cazul variantei onglos — vine fie de la latinescul *angulus* [4], fie de la vechiul slav ѫгль [5], însemnînd în ambele cazuri *unghi*, la fel cu Bugeacul de mai tîrziu al tătarilor (în limba tătară Bugeac înseamnă *unghi*, *colț*, *ungher*, *cotlon*).

O variantă a acestei localizări este aceea avînd gurile Dunării la sud-vest și Niprul la est [6].

[1] Theophanes Confessor, *Chronographia*, recensuit C. de Boor, I, Leipzig, 1883, p. 356—359 și în *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, București, 1970, p. 617—621.

[2] Nicephoros, *Breviarium*, ed. C. De Boor, Leipzig, 1880, p. 33—35; FHDR, II, p. p. 625—627.
p. 625—627. Alți autori: Giorgios Monachos, p. 633—635; Leo Grammaticus p. 651; Constantin Porfirogenetul, p. 659 și 667, în FHDR, II; respectiv Giorgios Kedrenos p. 133—135; Ioan Zonaras p. 209—211, în FHDR, III, București, 1975, sînt mai puțin preciși decît cei doi citați mai sus și nu pot fi folosiți decît pentru unele aspecte ale problemei.

[3] Toate traducerile textelor bizantine din lucrarea de față au fost verificate de către distinșii specialiști prof. Petru Creția, Nicolae-Șerban Tanașoca și Rosemarie Zidăroiu, pentru care le mulțumesc încă o dată și pe această cale.

[4] N. Iorga, *Istoria Românilor*, II, *Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000)*, București, 1936, p. 301; N. Bănescu, Byzantion, 28, 1958 (Bruxelles, 1959), p. 433.

[5] P. Shafarik, *Slavianskaja drevnosti*, II, 1, p. 263; Iv. Sokolov, *Iz drevni istorii Bolgari*, Petrograd, 1879, p. 76 (ambele apud V.N.Zlatarski, *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, Sofia, I, 1938, 1).

[6] În *Istorija na Bălgarija*, II, Sofia, 1981, p. 104: P. Petrov afirmă că limita de est a Onglosului este cea mai nesigură, ea putînd fi pe unul din marile cursuri de apă, Nistru sau Nipru; la p. 114, harta, în care Niprul nu apare, ci numai Nistrul, are marcat totuși Onglosul și la est de Nistru. D. Anghelov, la vocea *Bălgarija*, în *Kirilo-Metodievska Enciklopedija*, I, Sofia, 1985, și harta de la p. 248—249, este foarte categoric — stăpînirea bulgară în timpul ha-

SCIVA, tomul 40, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1989, p. 339—351

2 c.—1538

Ca argument pentru localizarea regiunii — pornind de la varianta Oglos — în circumvalaţia de la Niculiţel [7], din nordul Dobrogei, deci la sud de Dunăre, o altă părere deriva numele din *ogl*, *agl*, însemnînd *întăritură*, *curte*, *gard*. Dar Nicephoros vorbeşte de întărituri — la plural — , în cea mai mare parte naturale, care înconjurau Onglosul, care în limbile turce necesitau terminaţia *lar*, ceea ce ar fi dat termenului cu totul altă rezonanţă.

O altă părere plasa Onglosul în triunghiul format în cotul Galaţilor, avînd la vest Siretul, la est Prutul, iar la nord valul de la Tuluceşti [8].

Pe bună dreptate, neleginîndu-se de nume, o opinie mai nouă localizează însă Onglosul în Muntenia [9], pentru motivul — printre altele — că regiunea avea „în spate" — după spusele lui Nicepaoros — „stînci prăpăstioase ca nişte ziduri mari şi cu neputinţă de trecut", identificate în acest caz cu Subcarpaţii sau Carpaţii înşişi.

În sfîrşit, o altă părere plasează *Onglosul* în teritoriul cuprins între Troianul sudic — de la nord de gurile Dunării — şi valul de la Tuluceşti — dintre Siret şi Prut — la nord, Valul Mic de pămînt din Dobrogea — la sud, partea inferioară a Siretului şi Dunărea, pînă unde începe Valul Mic de pămînt, la vest şi ţărmul Mării Negre la est [10]. În plus autorul acestei păreri susţine că Asparuh a organizat acest teritoriu pornind de la o idee coerentă de stat şi, deşi Theophanes şi Nicephoros îl plasează la nord de Dunăre, datele înclină în favoarea taberei de la Niculiţel, ca centru fortificat.

Pe lîngă atîtea localizări divergente, bazate pe numai două izvoare, fie-ne îngăduită o altă părere, care numai în parte concordă cu unele din opiniile mai vechi.

Revenind pentru aceasta la izvoare, constatăm că Theophanes, după ce prezintă „Bulgaria cea veche, zisă şi Bulgaria cea Mare" [11], povesteşte despre cei cinci fii ai hanului Kubrat care, contrar recomandărilor părinteşti, s-au despărţit şi, numai unul rămînînd în ţinuturile strămoşeşti, cu preţul supunerii faţă de chazari, ceilalţi, conducîndu-şi cetele proprii, au migrat spre apus. Dintre ramuri, una, care se aşază în Pannonia „sub conducerea hanului avarilor", şi una în „Pentapolis de lîngă Ravenna şi ajunse sub stăpînirea creştinilor", nu ne interesează în acest context, deşi această ştire ne dă o probă despre veridicitatea cronicilor lui Theophanes şi Nicephoros (care relatează faptele cu aproape aceleaşi cuvinte), dacă ne gîndim că aceeaşi informaţie se află cuprinsă şi în opera unei cronicar

nilor Krum şi Omurtag se întindea la est pînă la Nipru. În aceeaşi hartă însă, fără o justificare pe baza izvoarelor scrise sau pe dovezi arheologice, autorul cuprinde în teritoriul stăpînit de bulgari tot teritoriul României de azi, jumătate din Ungaria actuală de la est de Dunăre, Slovacia şi Ucraina Subcarpatică. De asemenea în harta de la p. 251, în timpul ţarului Petru, limita de est a stăpînirii bulgare apare tot pe Nipru. De fapt regiunea dintre Dunăre şi Nipru fusese pierdută de bulgari cu aproape un secol şi jumătate înainte.

[7] V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 132.

[8] K. Škorpil, *Starobălgarski pamiatnici*, în *Dobrudja*, Sofia, 1918, p. 227—229. Mai recent, Iv. Bojilov, Izvestija na Narodnija Muzei Varna, 11, 1975, 26, p. 27—36, reia această idee.

[9] P. Diaconu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 325—334, idem Peuce, 2, 1971, p. 191—203.

[10] R. Rašev, Bulgarian Historical Review, 1, 1982, p. 71—79. Autorul afirmă că izvoarele literare sînt confuze, iar cele arheologice neconcludente.

[11] Theophanes, *op. cit.*, în FHDR, II, p. 619.

occidental, Paul Diaconul[12]. Un alt grup bulgar trece fluviul Tanais (Don) și se așază în vecinătatea celor rămași în „Bulgaria Mare". O privire aruncată pe hartă ne arată că următorul obstacol natural, care putea constitui granița de vest a ținutului ocupat de acest grup, este Niprul. Theophanes spune apoi : „Cel de-al treilea (fiu), numit Asparuh, trecu peste fluviile Danapris (Nipru) și Danastris (Nistru), de la nord de Danubiu (Dunăre) și ocupă regiunea Oglos și *se așeză între acesta din urmă (Danubiu) și celelalte două (Danapris și Danastris)*, socotind că e un loc sigur și inexpugnabil din orice latură, căci avea în față mlaștini, iar din celelalte laturi era înconjurat de rîuri și oferea multă siguranță împotriva dușmanilor, pentru un neam micșorat prin separarea de ceilalți" [13]. Iar Nicephoros afirmă : „Al treilea cu numele Asparuh, a trecut peste rîurile Danapris și Danastris și s-a oprit să locuiască lîngă Istru, ocupînd un loc potrivit pentru locuire, numit în limba lor Oglos, greu de atins și inaccesibil pentru dușmani, deoarece întîmplător avea în față un teren anevoios și plin de mlaștini, iar în spate stînci prăpăstioase ca niște ziduri mari și cu neputință de trecut" [14].

După cum reiese din izvoare, Onglosul se afla la nord de Dunăre. Față de autorii care limitează Onglosul spre est la Nistru, să observăm că Theophanes afirmă că bulgarii au trecut peste Danapris (Nipru) și Danastris (Nistru), au ajuns la Dunăre și s-au așezat între aceasta din urmă și cele două mai sus pomenite. Deci nu numai pînă la Nistru, ci pînă la Nipru. Dacă limita de est a Onglosului ar fi fost Nistrul, Theophanes, cronicar foarte meticulos, ar fi spus : „și s-au așezat între acestea două din urmă" (Danastris și Danubiu). Ambii cronicari afirmă că grupul condus de Cotrag a trecut peste Tanais și s-a așezat în preajma grupului rămas în Bulgaria Veche — cel al lui Batbaian (la Theophanes) sau Baian (la Nicephoros). Este normal deci ca și grupul lui Asparuh să se așeze în preajma celui de-al doilea grup, iar granița dintre ele s-o constituie Niprul. Reiese din izvoare că, măcar pentru moment, grupurile bulgare se înșirau de la Atel (Volga) pînă la Dunăre (lăsîndu-i de-o parte pe cei așezați în Pannonia și pe cei din Italia).

La mijlocul sec. X, Constantin Porfirogenetul scria : „Neamul pecenegilor s-a așezat și într-o parte a Bulgariei, în ținutul Niprului, Nistrului și celorlalte rîuri de acolo" [15].

În privința limitei de nord, sau „în spate", cum spune Nicephoros, acesta indică „stînci prăpăstioase ca niște ziduri mari și cu neputință de trecut", iar Theophanes, vorbind în general despre celelalte părți — nord și vest — „era înconjurat de rîuri și oferea multă siguranță".

Trebuie spus că bizantinii, pentru regiuni pe care nu le stăpîneau, aveau cunoștințe geografice foarte imprecise, confuze, dacă nu de-a dreptul fanteziste. Același Theophanes, atît de meticulos și de foarte bună credință, știe că Tanais se varsă în Mlaștina Meotică (Marea de Azov), dar că izvorăște din munții Caucaz și anume de la Porțile Iberice ! Repetăm, autorii bizantini cunoșteau bine regiunile Imperiului și țărmul mării, dar

[12] Apud N. Iorga, *op. cit.*, p. 300, nota 5.
[13] Teophanes in FHDR, II, p. 621.
[14] Nicephoros, *op. cit.*, în FHDR, II, p. 627.
[15] Constantin Porfirogenetul, în FHDR, II, p. 659.

atunci cînd descriau regiuni din interiorul continentului, nesupuse Bizanțului, erau tributari fanteziei informatorilor lor sau canoanelor compoziției literare. De pildă, Constantin Porfirogenetul, după ce descrie foarte precis drumul pe mare, de-a lungul țărmurilor de nord și vest ale Mării Negre, de la Chersones pînă la rîul Ditzina, afirmă că ,,rușii se străduiesc să aibă pace cu pecenegii, căci cumpără de la ei boi, cai și oi și cu asta își fac o viață mai bună și mai îmbelșugată, deoarece nici unul dintre animalele pomenite nu trăiește în Rusia''[16] !

Față de imprecizia izvoarelor, în acest caz, nu ne rămîne decît să conchidem că limita de nord a Onglosului corespundea limitei de nord a cîmpiei nord-pontice. Limita de vest pare a fi fost Prutul, fără ca vreunul din autori să-l fi pomenit.

Cel mai important aspect al localizării Onglosului este limita de sud-vest, dinspre Imperiu. Să observăm că, ,,în față'', deci spre împărăția bizantină, Onglosul avea, după Theophanes, ,,mlaștini'', iar după Nicephoros ,,un teren anevoios și plin de mlaștini''. Nici unul din autori nu spune pur și simplu ,,avea în față Dunărea''.

Ne lămurim mai jos : Theophanes afirmă că împăratul Constantin a aflat că pe neașteptate un neam străin ,,s-a așezat în Onglos, dincolo de Dunăre și, năvălind în ținuturile din apropierea Dunării, pustiește țara stăpînită acum de ei, dar aflată atunci sub oblăduirea creștinilor''. Ținuturile ,,stăpînite acum de ei'', dar aflate ,,atunci sub oblăduirea creștinilor'' sînt oricum la Dunăre, dar la sud, cum au înțeles fără excepție toți istoricii moderni, sau la nord ? Nicephoros lămurește lucrurile : ,,Aflînd că un neam stabilit lîngă Istru cutreiera *ținuturile din vecinătatea împărăției romane și încerca să le nimicească*, împăratul Constantin a dus o oaste bine înarmată în Tracia, a înarmat o flotă și a pornit să respingă acest neam'' (s.n.). Un autor bizantin mai tîziu, Zonaras [17], afirmă și el că teritoriile pe care le atacau bulgarii erau ,,ținuturile romeice de dincolo de Dunăre''. Singura deosebire între Nicephoros și Zonaras este că, în timp ce primul știa că la venirea bulgarilor Dunărea constituia hotarul împărăției, al doilea credea că Imperiul se întindea și la nord de fluviu. Urmînd firul evenimentelor, aflăm de la Theophanes că împăratul Constantin ,,a orînduit trupele pedestre pe uscatul *dintre numitul Oglu și Dunăre*, iar de-a lungul țărmului din apropiere a pus în mișcare corăbiile. Cînd au văzut bulgarii această oaste unită și numeroasă, s-au gîndit să scape, au fugit în întăriturile lor și s-au pus la adăpost. Trei-patru zile [18] n-au cutezat să iasă din întărituri, iar romanii nu s-au prins în lupte din cauza mlaștinilor din față'' (s.n.). Nicephoros spune mai pe scurt : ,,văzînd mulțimile de călăreți și corăbii, bulgarii s-au îngrozit de atacul lor rapid și neașteptat și s-au retras în întăriturile lor''. Ambii autori spun deci că Onglosul nu se mărginea la sud cu Dunărea, Theophanes zice chiar de-a dreptul că trupele bizantine se desfășoară ,,pe uscatul dintre numitul Oglu și Dunăre''. Intervine acum acea întîmplare, nefericită pentru bizantini, care duce la înfrîngerea lor de către bulgari. Împăratul Constantin, suferind o criză puternică de dureri de picioare, se

[16] *Ibidem*, p. 657.

[17] Ioan Zonaras, în FHDR, III, p. 209. Mulțumesc încă o dată, în mod special, lui N. Ș. Tanașoca pentru traducerea corectă a frazei cronicarului. În traducerea din FHDR, printr-o regretabilă greșeală de corectură, sensul apare confuz.

[18] Nicephoros, *op. cit.*, vorbește de patru zile.

hotărăşte să se ducă pentru puţin timp la Mesembria, la o cură de băi, după ce lasă comandanţilor armatei şi flotei ordinul să-i pîndească în continuare pe bulgari, „să-i alunge din întărituri sau să-i înfrunte cu război, dacă se întîmplă să iasă din ele”. Cei din trupele de călăreţi, observînd corabia imperială [19] şi pe cele care o însoţeau cum coboară pe Dunăre, au răspîndit zvonul că împăratul fuge, fiind cuprins de teamă. Panica s-a răspîndit rapid în toată armata şi soldaţii au fugit în debandadă spre Dunăre. De deruta armatei bizantine au profitat bulgarii care „pe cei mai mulţi i-au ucis cu săbiile, iar pe o seamă i-au rănit. *Şi urmărindu-i pînă la Dunăre, au trecut-o şi pe aceasta* . . . ” (Theophanes) s.n.).

Întrerupînd firul evenimentelor, să revenim la limita dinspre imperiu a Onglosului, sau „în faţă” cum se exprimă autorii. Reiese cu claritate din izvoare că Onglosul nu se mărginea spre sud-vest cu Dunărea. Atunci cînd armatele bizantine trec Dunărea, ele se eşalonează „pe uscatul dintre numitul Oglu şi Dunăre” (Theophanes), iar bulgarii, după ambii autori (Theophanes şi Nicephoros) „se retrag în întăriturile lor”, adică în Oglos. Pe de altă parte, Nicephoros spunea mai sus că bulgarii „cutreierau ţinuturile *din vecinătatea împărăţiei romane*, încercînd să le nimicească” (s.n), iar Zonaras va afirma şi el că teritoriile pe care bulgarii „le jefuiau în voie” erau „ţinuturile romeice de dincolo de Dunăre”. După cum rezultă apoi foarte clar, deruta armatei bizantine s-a petrecut la nord de Dunăre, abia după aceea bulgarii trecînd şi ei fluviul. Între Dunăre şi Onglos rămăsese deci o fîşie de teren neocupată iniţial de bulgari, dar atacată mereu de către aceştia. Aflînd despre atacarea acestui teritoriu, situat în „ţinuturile din apropierea Dunării” (la Theophanes), „în vecinătatea împărăţiei romane” (la Nicephoros), sau „ţinuturile romeice de dincolo de Dunăre” (la Zonaras), împăratul Constantin IV „s-a întristat peste măsură” . . ., „a pornit împotriva lor (a bulgarilor) pe apă şi pe uscat, încercînd să-i urmărească cu război; a orînduit trupele *pe uscatul dintre numitul Oglu şi Dunăre*, iar de-a lungul ţărmului din apropiere a pus în mişcare corăbiile” (Theophanes) (s.n.). Dacă Onglosul şi-ar fi avut limita chiar pe Dunăre, ar fi fost de ajuns ca flota imperială să patruleze pe fluviu, iar trupele de uscat să se aşeze pe ţărmul dobrogean.

Cît va fi fost de întins acest uscat dintre Onglos şi Dunăre? În orice caz nu prea lat, din moment ce, imediat după apariţia armatei bizantine la nord de Dunăre, „văzînd mulţimile de călăreţi şi corăbii, bulgarii s-au îngrozit de atacul lor rapid şi neaşteptat şi au fugit în întăriturile lor” (Nicephoros). Trupele de călăreţi bizantine trebuie să fi fost înşirate de-a lungul Dunării, odată ce ei răspîndesc zvonul fals că împăratul fuge de frică. Între călăreţi şi pedestraşi, oricît ar fi fost ei de eşalonaţi în adîncime, nu putea fi o distanţă prea mare, de vreme ce zvonul s-a propagat cu atîta repeziciune. De asemenea, între cele două armate inamice trebuie să fi existat un spaţiu de cîţiva kilometri, pe unde bizantinilor le era greu să atace deoarece se aflau mlaştini sau întărituri.

Privind harta, observăm că la nord de cursul Dunării, la distanţă de cîţiva kilometri, se află un şir de lacuri mari : Cahul, Ialpug, Cătălbug, Chitai şi Sasîc, de formă lunguiaţă, orientate nord-sud, care reduc cam

[19] După cum se ştie, era uşor de recunoscut, fiind de culoare purpurie.

la jumătate distanța pe uscat dintre Prut și mare. Punțile de uscat dintre lacuri erau întesate în vechime de mlaștini. În plus, de la Prut, spre est, atingînd partea de nord a acestor lacuri, trece valul de apărare, numit „Troianul sudic", anterior venirii bulgarilor [20]. La acest val trebuie să-și fi stabilit bulgarii granița dinspre Dunăre a Onglosului. La „Troianul sudic" trebuie să se fi referit cronicarii atunci cînd vorbeau de „întăriturile lor", care aveau și „mlaștini în față", deci spre imperiu. Împăratul Constantin IV, unul din cei mai buni împărați și generali, nu comitea un act gratuit intervenind în apărarea fîșiei de teren de la nordul Dunării, cu atît mai mult dacă ținem cont de efortul militar consderabil care se soldase la începutul verii anului 678, cu înfrîngerea arabilor care asediaseră Constantinopolul timp de 4 ani. Dacă împăratul ar fi vrut numai să împiedice pe bulgari să treacă Dunărea, ar fi fost de ajuns să trimită doar flota și o parte mai mică a armatei de uscat, să apare malul dobrogean al Dunării.

Așadar, nu ne rămîne decît să conchidem că fîșia dintre Dunăre și „Troianul sudic" reprezenta un tertoriu tampon, care proteja adevărata graniță a imperiului și libera navigație pe Dunăre. Evident, teritoriul sus-numit nu era un ținut pustiu — ar fi ilogic să ne gîndim că bulgarii încercau „să nimicească o *terra deserta*, sau să o „jefuiască în voie", ci era locuit de o populație aliată [21] imperiului, clientelară, ajutată cu subsidii, cu armament și, cînd era cazul, cu trupe.

De asemenea, se poate trage concluzia că populația cu pricina era sedentară, deoarece pe o fîșie îngustă de teren, de circa 20 km lățime (medie) și 100 km lungime, doar sedentarii ar fi putut avea suficientă densitate de locuire, încît să constituie cît de cît o forță militară. Știm, în această privință, că nomazilor de origine tiurcă — bulgari sau pecenegi, uzi și cumani mai tîrziu — le era specifică densitatea de locuire mică pe spații imense.

În plus, autorii bizantini, foarte atenți la deplasările nomazilor turanici, nu pomenesc la nord de gurile Dunării de vreo populație migratoare imediat anterioară bulgarilor.

Avem toate motivele să presupunem că această populație sedentară era creștină. Despre creștinismul de la nord de gurile Dunării avem o mărturie, este drept mai tîrzie, de la jumătatea sec. X, dar referindu-se la o epocă trecută. Constantin Porfirogenetul scrie, pe la 950 : „Dincoace de fluviul Nistru, înspre partea Bulgariei, lîngă malurile fluviului, există cetăți părăsite (...). În clădirile acestor cetăți vechi se găsesc urme de biserici și cruci tăiate din piatră poroasă, de aceea unii cred că romanii au avut cîndva locuințe în locurile acestea" [22]. Din textul citat se înțelege că aceasta era situația în apropiere de Nistru, deci cu atît mai mult putem presupune că în apropierea Dunării, și deci a Dobrogei, monumentele creștine erau și mai numeroase.

Tot așa trebuie să fi fost și în timpul cînd în regiunea dintre gurile Dunării și Nistru stăpîneau bulgarii. În aceeași idee, dacă în Moldova nord-vestică și centrală apar obiecte de caracter creștin, datate de arheo-

[20] R. Vulpe, *Le Vallum de la Moldavie Inférieure et le „mur" d'Athanaric*, Gravenhage, 1957, p. 37 și fig. 3.

[21] Și probabil că folosea tot valul Troianul sudic ca bază a sistemului de apărare.

[22] Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, în FHDR, II, p. 667.

logi în sec. V—VII [23], cu atît mai mult la nord de Dunăre, în vecinătatea Dobrogei, creștinismul trebuie să se fi răspîndit mai de mult.

În Onglos, la venirea bulgarilor, trăia o numeroasă populație sedentară, predominant slavă între Nistru și Nipru și predominant romanică între Prut și Nistru. Cercetările arheologice confirmă acest lucru. Referindu-ne numai la teritoriul dintre Prut și Nistru, aici în sec. VIII—XI este prezentă cultură materială de tip Dridu [24]. Ea nu este nici adusă din altă parte de niște nou veniți și nici „importată" — în sensul că s-ar datora unor influențe externe — , ci este rezultatul unei evoluții pe loc, de la tirageții din antichitate la romînii deplin formați ca popor în epoca existenței acestei culturi. Bineînțeles, la fel ca și în restul ariei de răspîndire a culturii Dridu, între Prut și Nistru se află și grupuri răzlețe de slavi, inferiori numericește și încă nedezvoltați din punctul de vedere al culturii materiale și organizării sociale. Aria de formare a culturii Dridu, și deci a poporului român, se întinde spre est pînă la Nistru, iar spre nord pînă la Cernăuți [25]. Existența unor grupuri minoritare de slavi ne este dovedită arheologic doar de existența cimitirelor de incinerație.

Reluînd firul evenimentelor constatăm că o primă urmare a înfrîngerii armatei bizantine de către bulgari a fost înglobarea fîșiei tampon de la nordul Dunării în Onglos, pe care bulgarii au continuat să-l stăpînească mai departe, altfel Theophanes n-ar fi scris la începutul sec. IX despre „țara stăpînită acum de ei, dar aflată atunci sub oblăduirea creștinilor" [26]. Fîșia aceasta nefiind prea lată — de circa 20 km — „lupta" nu poate să fi durat mai mult de cîteva ore. După aceasta bulgarii, în urmărirea bizantinilor, au trecut și ei Dunărea.

Este interesant felul în care ambii cronicari povestesc că imediat după trecerea Dunării, bulgarii nu s-au oprit pînă în împrejurimile Varnei. Ambele armate au străbătut Dobrogea în cea mai mare viteză, prima încercînd să se salveze dincolo de clisurile munților Balcani, iar urmăritorii încercînd să-i nimicească înainte de acestea. Nici unul din cei doi nu pomenește de vreo încercare de repliere a armatei bizantine în Dobrogea și nici de asedierea de către bulgari a vreunei fortărețe. În goana lor spre sud, bulgarii nu și-au pierdut timpul nici cu asedierea cetăților și nici n-au lăsat în urmă garnizoane, pentru a nu-și diminua forțele. De asemenea, în goana după armata bizantină, este greu să ne gîndim că bulgarii și-au luat cu ei familiile și turmele. Acestea au rămas la nord de Dunăre și probabil că au fost strămutate abia atunci cînd situația a devenit sigură,

[23] D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 19, și fig. 1 (harta) și 5, p. 164.

[24] I. Nestor, RRH, 3, 1964, 3, p. 419—420. M. Sâmpetru, Dacia, N.S., 18, 1974, p. 249—251, subliniază de asemenea prezența culturii materiale Dridu — ceea ce denotă o locuire intens românească pe aceste meleaguri, predominantă în raport cu prezența slavilor. Discutînd existența așezării de la Calfa, aparținînd culturii materiale Dridu, autorul dă dreptate opiniei mai vechi a filologilor care au susținut că termenul *sat*, venind de la latinescul *fossatum*, înseamnă localitate înconjurată de șanțuri = *fossae*. Pînă în prezent, așezarea sus-numită este singura care dă dreptate etimologiei cuvintului, dar fără îndoială că cercetările viitoare vor descoperi și alte așezări Dridu, fortificate cu val și șanț. Așezarea de la Calfa dovedește organizarea militară a autohtonilor și legătura cu lumea romanică sud-dunăreană. cf. V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII*, Iași, 1985, p. 98 (cu lista așezărilor cercetate) și trimiterile la arheologii I. G. Hîncu și G. F. Cebotarenko, n. 36 a, 37, 38 și 39 a.

[25] I. Nestor, *op. cit.*, p. 423.

[26] Cronicarul se referea numai la fîșia neinclusă inițial în Onglos.

pînă la încheierea tratatului bizantino-bulgar. Deoarece panica ce a cuprins pe bizantini la vestea falsă a „fugii” împăratului, înfrîngerea armatei lor și trecerea Dunării succedîndu-se rapid, într-o zi sau două, este de asemenea de presupus că la aceste evenimente n-au participat toți luptătorii bulgari, răspîndiți în Onglos pînă la Nipru, ci numai cei masați în partea de sud a teritoriului. Alte cete de luptători bulgari au trecut la rîndul lor Dunărea și, străbătînd și ei Dobrogea-, s-au atașat ulterior primului eșalon. Pentru această sporire ulterioară a numărului lor pledează afirmația lui Nicephoros : „după ce s-au întărit și au sporit ca număr, bulgarii încercau să năvălească în ținuturile și orașele Traciei”. Ajungînd în împrejurimile Varnei, bulgarii lui Asparuh s-au oprit deoarece aici „au găsit locuri așezate în deplină siguranță și străjuite în spate de fluviul Dunărea, iar în față și în laturi de strîmtorile munților, de Marea Pontică și de neamurile învecinate ale sclavinilor”, spune Theophanes, iar Nicephoros, mai inclinat spre exagerare, ține să precizeze că s-au așezat „între fluviu și ținuturi inaccesibile” [27].

Leo Grammaticus va scrie mai tîrziu că bulgarii „s-au așezat lîngă Varna, pe niște dealuri împădurite și în munți” [28].

Coroborînd aceste date cu cele ale cercetărilor arheologice putem trage concluzia că Asparuh și cetele sale s-au așezat în podișul Deliorman, la care se adaugă depresiunea situată la sud de acesta, mărginită spre sud de dealurile Șumenului și Provadiei. În această depresiune se află și prima lor capitală — Pliska. Pentru Bulgaria de nord-est, Dunărea din „spate” nu este toată Dunărea dobrogeană, ci numai o porțiune a ei, înainte de marele cot spre nord, pe care-l face fluviul. Odată stabiliți aici, bulgarii au intrat în alianță cu o parte din triburile slave sud-dunărene [29]. Despre slavi, Nicephoros spune că „i-au cucerit”, dar este de preferat formularea lui Theophanes : „aveau înțelegere cu ei”.

La sud de Dunăre continuă să existe o numeroasă populație romanică autohtonă, iar spre sud-est și sud, grecească. Dar această populație rămîne fidelă imperiului și tocmai ea constituie ținta atacurilor noii coaliții, în care bulgarii dețin rol de hegemon.

Revenind la Onglos, să ne reamintim că despre fîșia de teritoriu, neocupat inițial de bulgari, Teophanes scria la începutul sec. IX că se află „acum” în stăpînirea acestora. Dacă acest teritoriu se afla în stăpînirea bulgară atunci cînd scria cronicarul, știind că oricînd ar fi putut fi atacat de flota bizantină, cu atît mai mult se poate susține că Onglosul

[27] Nicephoros exagerează din nou. Ținuturile din „față” erau... atît de „inaccesibile”, încît în decursul veacurilor fuseseră străbătute, de la nord la sud și invers, de traci, greci, macedoneni, romani, carpi, goți, bizantini — lista e departe de a fi completă — și termenul întrebuințat de cronicar descrie regiuni ale imperiului pe care trebuia să le cunoască. Reamintind cu această ocazie, că în „spatele” Onglosului el plasa „stînci prăpăstioase ca niște ziduri mari și cu neputință de trecut”, referindu-se la ținuturi pe care nu le cunoaștea, ne dăm seama că în acest din urmă caz nu avem de-a face decît cu o figură de stil, care să facă simetrie cu „terenul anevoios și plin de mlaștini”, „din față”.

[28] Leo Grammaticus, în FHDR, II, p. 651.

[29] Nu cu toate triburile slave sud-dunărene ; unele au rămas în bune relații cu imperiul. În mod logic alianța nu s-a perfectat dintr-o dată, ci pe măsura înmulțirii succeselor bulgare, alte și alte triburi slave s-au adăugat coaliției. Cauza devine efect și bizantinii nemaiavînd încotro încheie tratatul de pace prin care cedează teritorii și plătesc subsidii. Este regretabil că nu s-a păstrat textul primului tratat dar, foarte probabil, Dobrogea nu făcea parte din teritoriile cedate.

inițial, adică cel întins spre răsărit pînă la Nipru, a rămas de asemenea supus conducerii lui Asparuh și a urmașilor lui. Să ne reamintim că împăratul Constantin Porfirogenetul va scrie la mijlocul sec. X, că pecenegii „s-au așezat și într-o parte a Bulgariei, în ținutul Niprului, Nistrului și a celorlalte fluvii de acolo" [30]. Împăratul cronicar vorbește despre acest teritoriu ca despre o „Bulgarie", deci stăpînită de către aceștia un timp mai îndelungat, nu numai în trecere. Aici, în această Bulgarie nord-dunăreană — și nu în Moldova de la vest de Prut, Muntenia sau Transilvania — au fost deportați locuitorii luați prizonieri la 813, de la Adrianopole și împrejurimi [31].

Se cuvine cu această ocazie să facem o mică digresiune : departe de a distruge sau de a alunga populațiile locale sedentare, migratorii nomazi aveau tot interesul să le mărească numărul prin colonizări de prizonieri. Se înțelege că aceasta nu era o atitudine gratuită din partea nomanilor, ci că ei aveau interesul să obțină de la acești sedentari plata unor tributuri. Simeon Magister, fără să dea numărul prizonierilor strămutați, afirmă că aceștia au fost colonizați „în Bulgaria de dincolo de fluviul Istru [32], iar Leo Grammaticus spune că țarul Krum „a mutat 12 000 de bărbați, în afară de femei, colonizîndu-i pînă la Dunăre [33]. Pentru supravegherea acestor locuitori ai Adrianopolului și împrejurimilor, colonizați dincolo de Dunăre, trebuia ca acolo, la nord de fluviu, să existe niște cete bulgare, rămase pe loc după strămutarea părții principale, conduse de Asparuh, în regiunea Bulgariei sud-dunărene. Tot Leo Grammaticus povestește că după circa 25 de ani acești coloniști, printr-unul din conducătorii lor, Cordyles, au cerut împăratului Teofil să-i repatrieze. Împăratul a trimis corăbii pentru a-i îmbarca pe cei deportați. Odată Dunărea blocată de flota bizantină, bulgarii sud-dunăreni n-au putut trece dincolo de fluviu, iar cetele din Onglos se vede că nu aveau destulă forță pentru a-i împiedica pe macedoneni, cum îi numește cronicarul, să se strîngă pe mal pentru îmbarcare. Bulgarii cheamă atunci în ajutor pe unguri, pe care cronicarul îi numește ceva mai încolo huni și apoi turci. Deși aceștia vin „cu mulțimi nenumărate" [34] — altă exagerare tipică bizantinilor — , macedonenii îi înfrîng, ba îi și urmăresc. În ziua următoare, cînd luptătorii macedoneni se întorceau spre corăbii, sînt din nou atacați de unguri, care sînt iar înfrînți și puși pe fugă.

Reiese din cele arătate mai sus că regiunea de la nord de Dunărea inferioară și Deltă a rămas în stăpînirea bulgarilor pînă la mijlocul sec. IX.

[30] *Op. cit.*, în FHDR, II, p. 659.

[31] Locuitori ai Adrianopolului și împrejurimilor au fost colonizați în Onglos de bulgari și cu scopul de a asigura paza acestor teritorii, pentru care cetele bulgare rămase aici erau cu totul insuficiente — au fost chiar obligați să ridice fortificații după model bizantin, ale căror urme însă, n-au fost încă depistate, cf. M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 249.

[32] FHDR, II, p. 631.

[33] FHDR, II, p. 651—653.

[34] Pentru bizantini, care luptau după un tipic neschimbat de secole, felul de luptă al nomazilor, care atacau în viteză, se împrăștiau, aparent fără nici o ordine, ca să se strîngă apoi în altă parte și să atace din nou, era înspăimîntător, de unde exagerările privind mulțimile nenumărate ale dușmanilor. Se vede însă că „macedonenii" — colonizați în Onglos, după ce viețuiseră circa un sfert de secol în vecinătatea bulgarilor nomazi, găsiseră antidotul pentru asemenea fel de a lupta și ca urmare îi înfrîng de două ori la rînd pe „nenumărații unguri".

De asemenea, că cetele bulgare rămase aici erau puţine şi cu un număr mic de indivizi, dacă a trebuit să apeleze la ajutorul ungurilor pentru a-i împiedica pe cei colonizaţi cu forţa să se repatrieze. Dacă Bulgaria de dincolo de Dunăre este fostul Onglos, întins acum pînă la Dunăre, se poate pune întrebarea cum se făcea legătura între masa bulgară stabilită în apropiere de Varna şi restul cetelor bulgare care rămăseseră la nord de fluviu, odată ce ştim că stăpînirea bizantină asupra nordului Dobrogei a fost restabilită, măcar cu intermitenţe. Se cuvine amintit cu această ocazie că, deşi se admite că primul stat bulgar — numit uneori „ţarat” — datează de la încheierea tratatului cu bizantinii, din 681, constituirea lui a fost în realitate rezultatul unui proces îndelungat în care, după model bizantin s-au adoptat încetul cu încetul instituţiile necesare funcţionării statului, paralel cu procesul asimilării bulgarilor de către slavi, din primii nemairămînînd decît numele şi cîteva cuvinte în limba slavo-bulgară de mai tîrziu. Asparuh şi primii lui urmaşi nu sînt decît nişte hani, conducători ai unei uniuni de triburi slavo-bulgare. Tervel, cu tot titlul de „cezar” (ţar) primit de la Iustinian II, este tot atît de puţin „cezar” pe cît era Atila, la vremea lui, „patriciu roman”.

În lipsa unui stat în adevăratul sens al cuvîntului, cu toate funcţiile şi instituţiile pe care acesta le presupune, legăturile dintre cele două teritorii stăpînite de hanii bulgari, cel sud-dunărean şi Onglosul de la nord de fluviu au putut să nu fie permanente. În perioadele în care tratatele bizantino-bulgare erau respectate, chiar dacă autoritatea bizantină asupra nordului Dobrogei era restabilită, împăraţilor de la Constantinopol — care nu i-au considerat pe bulgari altfel decît ca populaţie clientelară, federată — le convenea chiar, ca la nord de gurile Dunării să aibă nişte aliaţi, supuşi aceloraşi conducători ca şi bulgarii sud-dunăreni. Bineînţeles că, în acest caz, bizantinii permiteau schimbul de emisari între cele două Bulgarii — cea sud-dunăreană şi cea „de dincolo de Istru”. Dealtfel, relaţiile dintre cele două părţi trebuie să se fi redus la recunoaşterea de către bulgarii din Onglos a autorităţii hanilor sud-dunăreni asupra lor, rare schimburi de mesaje şi unele daruri periodice către aceştia din urmă. Dacă între imperiu şi bulgari se ajungea la stare de război, în cazul că bizantinii îşi păstrau controlul asupra nordului Dobrogei, legăturile dintre cele două teritorii erau vremelnic întrerupte. În situaţia în care bulgarii erau cei care ocupau nordul Dobrogei, legăturile erau, fireşte, nestingherite.

Reconstituirea noastră poate părea incredibilă, dar avem în sprijinul ei o analogie, nu prea depărtată în timp şi spaţiu, furnizată de un izvor istoric de încredere : Cronica rusă, zisă a lui Nestor. Cronicarul pomeneşte, pentru prima dată la 988, oraşul Tmutorokan, situat în peninsula Taman, aproape de vărsarea Cubanului în Marea Neagră, în posesia cneazului de la Kiev, Vladimir [35]. Oraşul, ori fusese cucerit la 965 de către

[35] *Izvoarele istoriei românilor*, VII, *Cronica lui Nestor*, Bucureşti, 1935, ed. Popa-Lisseanu, p. 105. Indiferent dacă era în stăpînirea ruşilor încă de la 965, sau de la 988, ceea ce este mai plauzibil, Tmutorokanul este enumerat printre marile oraşe ale Rusiei, deci nu putea fi decît fostă posesiune bizantină — popoarele trăitoare în stepele Cubanului, Donului şi Volgăi inferioare neavind încă la acea dată oraşe de piatră. Sarkelul de pe Don nu este o excepţie, el fiind construit de către meşteri bizantini, conduşi de spatarocandidatul imperial Petronas, la 833, cf. M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 249 ; vezi N. Bănescu, Bulletin de la Section historique (Academie Roumaine), 22, 1941, 2, p. 57 şi urm., care în plus este de părere că Tmutorokanul redevine bizantin la 1094.

Sviatoslav, cu ocazia campaniei acestuia împotriva chazarilor, ori, mai degrabă, fusese dat de zestre prințesei Ana, sora împăratului Vasile II Bulgaroctonul, la căsătoria acesteia cu cneazul Vladimir. Încă din 988, după creștinarea forțată a tuturor supușilor săi, cneazul Vladimir numește ca posadnici (guvernatori) pe 12 dintre fiii săi mai mari în diverse orașe pe care le stăpînea. La Tmutorokan este numit posadnic Mstislav, care pînă la moartea lui Vladimir, în anul 1015, guvernează în numele tatălui său.

Dacă între Kiev și celelalte regiuni stăpînite de ruși exista o continuitate teritorială, nu același lucru se întîmplă în cazul Tmutorokanului și Sarkelului. Între acestea din urmă și Kiev se interpuneau teritorii stăpînite de pecenegi [36]. La sfîrșitul sec. X și începutul sec. XI, statul rus era fără îndoială mult mai evoluat decît cel bulgar, cu două secole înainte, și deci erau necesare legături mult mai dese și mai strînse între Tmutorokan și restul Rusiei, decît între Bulgaria sud-dunăreană și fostul Onglos. Și în cazul Tmutorokanului, în timpul conflictelor cu pecenegii, trebuie să presupunem că legăturile erau vremelnic întrerupte, dar războaiele între ruși și pecenegi nu erau permanente și perioadele de pace predomină în timp în relațiile dintre cele două popoare. După moartea lui Vladimir, fiul său Mstislav rămîne cneaz de-sine-stătător în noul cnezat constituit al Tmutorokanului. Nemulțumindu-se cu moștenirea care-i revenise, Mstislav duce, între 1024—1026, un război împotriva fratelui său Iaroslav, care stăpînea Kievul și Novgorodul. Ieșind învingător, Mstislav obține

[36] P. Diaconu, în *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 34, și urm. bazîndu-se pe mărturia lui Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, 38, 66—71 (în FHDR, II, 666—667) restrînge pe pecenegi în spațiul cuprins între Nistru și Siret. Împăratul scriitor citează în țara pecenegilor apele curgătoare: „primul fluviu se numește — Baruh, al doilea Cuvu, al treilea Troullos, al patrulea Brutos, al cincilea Seretos". Brutos și Seretos sînt ușor de identificat cu Prutul și Siretul, celelalte pomenite de izvor: „neglijabilele Baruh, Cuvu și Trullos" fiind „poate Botna, Kogîlnic și Ialpug". Dar dacă Baruh, Cuvu și Trullos sînt de fapt Niprul, Bugul și Nistrul? În citatul de mai sus Constantin Porfirogenetul nu afirmă că aceasta ar fi tot spațiul ocupat de pecenegi, ci că aici locuiau mai înainte turcii (= ungurii), pe care ei i-au alungat. Izvorul descrie de mai multe ori țara pecenegilor: *op. cit.*, 37, 34—49 (FHDR, II, p. 664—667): „Patru triburi pecenege (...) se află dincolo (deci la est) de fluviul Nipru (...). Celelalte patru triburi locuiesc dincoace de fluviul Nipru spre apus și miazănoapte (...)". Reiese deci că la mijlocul sec. X, pecenegii stăpîneau ambele maluri ale Niprului. Ar fi de neînțeles stăruința împăratului — care-și concepea lucrarea ca pe un îndreptar de politică externă — pentru păstrarea bunelor relații cu pecenegii care pot să-i împiedice pe ruși să atace „cetatea de scaun a împărăției romanilor" deoarece, „cînd ajung cu bărcile la pragurile fluviului, nu pot străbate mai departe dacă nu-și scot bărcile din fluviu", ci ducîndu-le pe umeri, „rușii se văd întîmpinați atunci de neamul acesta al pecenegilor, și sînt ușor întorși înapoi sau zdrobiți, deoarece nu pot ține piept la douămunci deodată (*op. cit.*, 2, 2—23, în FHDR, II, p. 656—659). O nouă enumerare a apelor curgătoare din țara pecenegilor, în *op. cit.*, 42, 55—67, în FHDR, II, p. 668—669: „Danapris și Danastris... Siungul și Ybul, Almatai și Cufis și Bugu și multe altele". Să observăm că enumeră și Cufis (Cubanul), iar ceva mai jos afirmă că „pecenegii stăpînesc tot pămîntul pînă în țara rușilor și pînă la Bosfor" (Cimerian, deci la sud-est de Don). Dacă pecenegii s-ar fi limitat, pe la 950, spre est la Nistru, cum ar fi putut să-l oprească pe cneazul Sviatoslav de a trece de cataractele Niprului la începutul iernii anului 971, pentru ca în primăvara anului viitor să-l înfrîngă și să-l ucidă, dacă n-ar fi stăpînit ambele maluri ale fluviului? (*Cronica lui Nestor*, ed. cit., p. 77). Indiferent pe ce cale ar fi apucat, fie pe drumul dintre Belaia Veja (fostul Sarkel) și Tmutorokan, fie direct de la Kiev spre Tmutorokan, tot pe uscat, fie pe apă, pe Nipru și apoi pe mare, rușii trebuiau să treacă prin teritoriile stăpînite întîi de pecenegi și apoi de cumani și deci trebuiau să obțină acordul acestora.

de la fratele său stăpînirea ţinuturilor din stînga Niprului. De data aceasta cnezatul cu capitala la Tmutorokan stăpîneşte teritorii între care se interpun spaţiile ocupate de pecenegi. După moartea la 1034 a lui Mstislav şi înfrîngerea de către ruşi a pecenegilor, la 1036, locul acestora din urmă este ocupat pentru scurtă vreme de uzi şi apoi, pentru o perioadă mai îndelungată, de cumani. În timpul stăpînirii cumane asupra teritoriilor nord-pontice, diverşi urmaşi ai lui Iaroslav şi ai lui Mstislav se luptă între ei pentru stăpînirea cnezatului Tmutorokanului, traversînd ţinuturile cumane, fără a fi împiedicaţi de aceştia. Cronica n-o spune, dar fără îndoială diverşii pretendenţi aveau întîi grijă să-şi asigure neutralitatea cumanilor prin daruri. Ultima dată, cnezatul Tmutorokanului este pomenit de cronicar la 1094, cînd cneazul Oleg este acuzat de a fi adus a treia oară pe cumani împotriva Rusiei [37]. După această dată, probabil că foştii aliaţi ai lui Oleg, cumanii, atacă oraşul şi desfiinţează cnezatul.

Revenind la „Bulgaria de dincolo de Istru" (fostul Onglos, împreună cu fîşia nord-dunăreană, neocupată iniţial), nu ştim care va fi fost sfîrşitul ei. Cît despre data la care bulgarii din Onglos i-au înfrînt pe bizantini, au trecut apoi Dunărea şi fără să se oprească au străbătut Dobrogea, oprindu-se în cele din urmă în vecinătatea Varnei, în faţa clisurilor munţilor, în podişul Deliorman şi depresiunea aflată la sud de acesta, după cum am arătat mai sus, unii autori oscilează între anii 680 şi 681. Deşi un an sau doi diferenţă nu au prea mare importanţă, trebuie să folosim mărturia lui Theophanes Confesor, care este foarte meticulos în privinţa cronologiei. Astfel el spune: „Anul al XI-lea al domniei împăratului Constantin (...). În anul acesta neamul bulgarilor pătrunse în Tracia" [38]. Anul stabilit de ediţia germană [39] este 6171 de la facerea lumii, după varianta erei alexandrine întrebuinţată de Theophanes, iar după era noastră, 679 sau, poate, deşi mai puţin probabil, începutul anului 680, pînă la 24 martie [40].

DE NOUVEAU AU SUJET D'ONGLOS

RÉSUMÉ

Onglos, ou Oglos est le nom de la région dans laquelle se sont fixés premièrement les Bulgares turaniques, avant le conflit avec les Byzantins et leur établissement dans le pays qui devait plus tard leur porter le nom.

À propos de ce terme, les historiens modernes ont eu à répondre à trois questions principales : le sens du mot ; la situation dans l'espace de la région ainsi dénommée et les dates auxquelles se produisent les événements en liaison avec ce nom.

[37] *Op. cit.*, p. 169.

[38] *Op. cit.*, p. 356; respectiv FHDR, II, p. 616–617.

[39] Acelaşi an la *ibidem*.

[40] În legătură cu Onglosul recent D. Dimitrov, *Prabălgorite po Severnoto i Zapodnato Černomorie*, Varna, 1987, p. 185–192, consideră că era situat pe ambele maluri ale Deltei Dunării.

À la première question, l'auteur ne peut donner une réponse qu'il puisse considérer comme definitive.

Pour le problème le plus important, selon l'auteur, celui de l'emplacement dans l'espace de la région désignée par ce nom, il considère avoir intérprété de façon correcte les informations fournies par les deux principales sources littéraires — les auteurs byzantins Theophanes et Nichéphore le Patriarche — combattant les points de vue selon lesquels l'Onglos se trouve ailleurs qu'au nord des bouches du Danube ; l'auteur critique aussi les opinions de ceux qui ont limité la région à se qui sera plus tard le Bugeac, montrant que, d'après les sources, la limite Est se trouve non pas sur le Dniestr, mais sur le Dniepr. Rappelant qu'entre le Dniepr et le Don se trouvait un autre groupe bulgare, et un autre encore entre le Don, la Volga et le Kouban, il ressort que, à un certain moment difficile à déterminer, les groupes bulgares dominaient toute la rive septentrionale de la Mer Noire.

Toutefois, le point le plus important — pas du tout observé jusqu'aprésent—est que l'Onglos ne s'étendait pas tout à fait jusqu'à la rive du Danube : il laissait non occupée une bande de terre, habitée par une population sédintaire et chretienne, alliée aux Byzantins.

En ce qui concerne les dates liées au nom d'Onglos, l'auteur considère qu'il faut nous baser sur les dires de Theophanes, très meticuleux à cet égard, à savoir : le conflit bulgaro-byzantin a eu lieux en 679/680, plutôt la première de ces dates.

CARANSEBEŞ ŞI DISTRICTUL SĂU ROMÂNESC ÎN SECOLELE X—XIV *

de RADU POPA

Însemnările care urmează au devenit necesare în urma recentelor descoperiri arheologice produse în centrul oraşului Caransebeş, descoperiri ce au făcut deja obiectul unei publicaţii [1]. Ne propunem să zăbovim asupra cadrului arheologic şi istoric din care fac parte mărturiile materiale din sud-estul Banatului, în speranţa întreţinerii unui dialog care să ducă la mai buna cunoaştere a trecutului acestui ţinut românesc cu rol atît de important pe durata întregului ev mediu.

Datorăm de la bun început o dublă explicaţie, privind limitele cronologice pe care le-am ales, precum şi teritoriul la care ne referim. Ne-am oprit asupra sec. X ca punct de pornire al reconstituirilor deoarece în acest secol, după instalarea triburilor maghiare în interiorul arcului carpatic, teritoriile româneşti sud-vestice — viitorul Banat — au cunoscut condiţii noi atît sub aspectul repartiţiei habitatului medieval şi al raporturilor etno-demografice, cît şi sub cel al împrejurărilor de istorie politică. Modificările nu s-au limitat la sec. X, prelungindu-se şi în perioada următoare. Cele zece necropole din sec. X—XI înregistrate nu demult în Banat, în majoritatea lor de tip „honfoglalás", situate în zonele de şes [2], la care se adaugă descoperiri asemănătoare din ultimii ani încă inedite [3], pledează în acest sens, cu atît mai mult cu cît respectivul orizont de mărturii arheologice se continuă devenind încă mai dens spre nord-vest, în direcţia Tisei [4]. Ne oprim la sfîrşitul sec. XIV deoarece de aici înainte înmulţirea izvoarelor scrise face ca documentul arheologic să aibă o pondere tot mai redusă într-o reconstituire cu caracter general.

Pe de altă parte, zona la care ne referim coincide cu bazinul superior al Timişului, împreună cu văile afluenţilor săi, dintre care cel mai important este rîul Bistra ce coboară din Poarta de Fier a Transilvaniei, avînd lungimea cursului de peste 50 km şi un bazin propriu de 870 km². Un rîu important este şi Sebeşul învecinat, situat puţin mai la sud, cu lungimea locuibilă a văii de aproape 20 km. Pe malul lui, la confluenţa cu Timişul, se află aşezarea numită iniţial Sebeş şi care a devenit oraşul

* Prezentul text reprezintă amplificarea şi completarea comunicării noastre cu acelaşi titlu din 24 iunie 1988 de la Institutul de Arheologie.

[1] P. Bona, în *Valorificarea noilor cercetări în domeniul istoriei naţionale*, Caransebeş, 1989, p. 15—20.

[2] M. Rusu, în *Relations between the autochtonous population and the migratory populations*, Bucureşti, 1975, p. 201 şi urm., cu lista de la p. 216—217.

[3] Ca cele de la Voiteg şi Timişoara—Ciorení, amîndouă în jud. Timiş, comunicate de Al. Rădulescu la sesiunile anuale de rapoarte arheologice.

[4] Vezi recenta cartare a descoperirilor la A. Kiss, în H. Friesinger, F. Daim (sub red.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, II, Viena, 1985, p. 217 şi urm., cu hărţile aferente.

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 40 nr. 4 octombrie—decembrie 1989

SUMAR

Caransebeș. Ne întrebăm totuși dacă hidronimul *bistra*, avînd sensul *iute*, *repede* și care este deci echivalent cu *sebeș*, a fost cu totul străin de numele orașului și al districtului, deoarece punctul central al întregii zone, marcat și de vestigiile romane de la Jupa-Tibiscum, coincide cu confluența Bistrei cu Timișul la 6 km nord de orașul Caransebeș.

În lipsa aproape totală a informațiilor scrise și pe temeiul puținelor documente arheologice de care dispunem, împrejurările de istorie politică și stările etnodemografice din sec. X—XII pot fi reconstituite doar ipotetic în regiunea de care ne ocupăm. Întrebarea principală privește măsura în care culoarul Timiș—Cerna a făcut parte din căile expedițiilor maghiare de la sud de Dunăre în sec. X și apoi din cele ale legăturilor regatului arpadian cu Imperiul bizantin în sec. XI—XII, sau dacă aceste căi și drumuri s-au aflat mult mai spre apus, ocolind pe la vest munții Semenicului, pe la Vîrșeț și apoi pe valea Moravei [5]. Lipsa din culoarul Timiș—Cerna a descoperirilor maghiare timpurii, ca și absența lor pe drumul ce pătrunde spre est prin Poarta de Fier a Transilvaniei [6], fac foarte probabil ca regiunea de care ne ocupăm să fi rămas în afara acțiunilor și intereselor maghiare și apoi ale statului arpadian pînă relativ tîrziu, în sec. XII. Un ajutor important în rezolvarea semnului de întrebare l-ar fi putut oferi cercetările de la Orșova, dar modul în care s-au desfășurat acolo săpăturile de salvare [7] ne lipsește de orice punct de sprijin, altul decît posibila identificare a toponimului în consemnările corupte ale izvoarelor narative [8].

În același timp, luarea sub control a drumului sării de pe Mureș de către maghiari încă din sec. X, prezența lor în zonele de șes din sud-vestul României, ca și presiunea exercitată la sud de Carpați în sec. XI—XII de triburile pecenege și apoi de cele cumane, trebuie să fi dus la o anumită restructurare teritorială a habitatului medieval românesc, mai ales prin îndesirea rețelei de sate situate sub munte și în depresiunile protejate de masivele muntoase. Un asemenea proces pare a se fi produs tot atunci în sud-vestul Transilvaniei [9] și este logic ca el să fi avut loc și în Banat, de la vest spre est, precum și în Oltenia, de la sud spre nord. Rezultatul a fost crearea unui bloc omogen și dens de locuire românească, sprijinit din toate părțile pe segmentul apusean al Carpaților Meridionali, pînă la Dunăre.

Reconstituirea propusă are desigur în mare măsură caracterul unei ipoteze de lucru, dar numai o asemenea ipoteză oferă explicații pentru stările din Țara Hațegului din sec. XIII—XIV [10], pentru prezența districtelor românești privilegiate din zona de deal și de munte a Banatului,

[5] Pentru vadurile Dunării din vestul Banatului, pe teritoriile viitoarelor comitate Kuvin și Caraș, vezi Gy. Györffy, *Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapesta, 1987, sub comitatele respective ; cf. și T. Lewicki, Slavia Antiqua, 14, 1967, p. 28.

[6] R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 37 și 52.

[7] O privire de ansamblu asupra cercetărilor de la Orșova unde „Rușava medievală a rămas neprecizată pe teren", la E. Bujor, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 62 și passim.

[8] Pentru identificarea cetății Urscia-Ursova, atacată și cucerită (în anul 927?) de maghiari, cu Orșova, vezi Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 43—44.

[9] R. Popa, *op. cit.*, p. 76—77.

[10] Idem, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 31, 1988, 2, p. 31—32.

de la Mehadia şi pînă la izvoarele Begheiului [11], precum şi pentru existenţa în prima jumătate a sec. XIII a voievodatului lui Litovoi, cu centrul în Oltenia de sub munte, care îngloba şi Ţara Haţegului de pe latura nordică a Carpaţilor [12]. Cercetările arheologice sînt din păcate încă foarte deficitare în această direcţie, printre puţinele mărturii materiale pe care le putem invoca în acest sens numărîndu-se sondajul întreprins în urmă cu cîţiva ani la izvoarele Motrului [13].

Documentaţia arheologică din sec. X—XII de pe teritoriul viitorului district românesc Caransebeş este şi ea deocamdată limitată. Chiar la marginea sud-estică a oraşului Caransebeş, în cartierul Măhala de pe malul rîului Sebeş, săpăturile dintr-o *villa rustica* romană au dat la iveală morminte ale unei necropole creştine datînd probabil din sec. XII [14]. Dintre cele opt morminte dezvelite, doar unul a avut inventar funerar constînd dintr-o brăţară de sticlă albastră, permiţînd încadrarea cronologică pomenită şi îndreptînd totodată atenţia spre sudul Banatului, unde descoperirile similare atestă provenienţa acestor piese de podoabă din ateliere bizantine [15]. Evidenta modestie a necropolei exclude eventualitatea ca beneficiarii ei să fi fost înaintaşii comunităţii catolice privilegiate de la Caransebeş. Descoperiri de suprafaţă şi sondaje întreprinse în zona Balta Sărată din aceeaşi parte de sud a oraşului, în punctele „Poalele Dealului Zlăgniţei", „Cîmpul lui Posta", „Carbonifera Veche", „Cîmpul lui Corneanu" şi „Cîmpul lui Andrei", au avut drept rezultat înregistrarea de semibordeie şi recoltarea de ceramică datată în sec. VIII—XIII(?), între altele şi a unor fragmente de cazane de lut [16]. Ele atestă oricum o locuire intensă şi impun reluarea cercetărilor, atît în necropolă cît şi în aceste aşezări anterioare — după toate aparenţele — mijlocului sec. XIII.

În lipsa, la stadiul actual al cercetărilor, a unor rezultate concludente privind locuirea post-romană şi medievală timpurie de la Jupa-Tibiscum [17], ne îndreptăm atenţia spre sud în culoarul Timiş—Cerna, în afara zonei de care ne ocupăm aici, pentru a înregistra descoperiri ce aparţin aceluiaşi orizont cronologic şi aceloraşi coordonate de habitat medieval. La nord de Mehadia a fost dezvelită mai demult o parte dintr-o necropolă de pe malul rîului Bolvaşniţa, deasupra ruinelor castrului roman aflat la con-

[11] Pentru districtele româneşti din Banat există o bogată bibliografie urmărind în special stările din sec. XIV—XVI şi aspectele juridice ale problemei. Printre studiile preocupate de ansamblul districtelor româneşti bănăţene sau de cazuri speciale, vezi F. Pesty, *A szörény-vármegyei hajdáni oláh kerületek*, Budapesta, 1876; V. Motogna, *Studii asupra românilor din Banat în evul mediu (271—1400)*, Timişoara, 1943; Gh. Cotoşman, Mitropolia Banatului, 7, 1957, 10—12, p. 79—119; M. Bizerea, C. Rudneanu, Studii de istorie a Banatului, 1, 1969, p. 7—15; C. Feneşan, Banatica, 5, 1979, p. 265—275 şi, mai nou, V. Achim, Revista de istorie, 41, 1988, 2, p. 191—203; D. Ţeicu, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 57—72.

[12] R. Popa, *La începuturile*, p. 274 şi urm.

[13] I. Chicideanu, P. Gherghe, Materiale, 15, 1981, p. 106—107.

[14] E. Iaroslavschi, Banatica, 3, 1975, p. 360—363.

[15] D. Ţeicu, Mitropolia Banatului, 32, 1982, 4—6, p. 264 şi urm.

[16] A. Bejan. P. Rogozea, St. Com. Caransebeş, 4, 1982, p. 213 şi urm. Încadrările cronologice propuse de autori, de pildă descoperirea la „Cîmpul lui Andrei" a unor fragmente ceramice atribuite sec. IX—XI, dar tot acolo şi a unor fragmente de „cazane pecenege" atribuite sec. X—XI, obligă la verificări ulterioare.

[17] Pentru bibliografia foarte bogată a complexelor romane de la Jupa-Tibiscum, vezi P. Bona, L. Groza, în *Valorificarea noilor descoperiri*, p. 3—4, nota 2. Vieţuirea din acest loc ulterioară sec. IV e.n., deşi în afara îndoielilor, încă nu a beneficiat de o documentare arheologică corespunzătoare.

fluența Bolvașniței cu Belareca. Din cele zece morminte cercetate, doar unul a avut inventar funerar constînd dintr-o monedă arpadiană de argint depusă în gura mortului, atribuită celei de-a doua jumătăți a sec. XI [18]. Necropola poate fi deci datată, în linii generale, în secolele XI—XII. S-au semnalat tot acolo și fragmente ceramice dintr-o așezare corespunzînd necropolei [19], situație ce impune reluarea săpăturilor. La numai 7 km spre nord de acest punct, în valea Mehadicei, se cercetează de mai multă vreme o mare necropolă pe dealul Sfogea de la Cuptoare, com. Cornea, datînd din sec. XII—XV și foarte bogată în inventar funerar, dar care din păcate este încă practic inedită [20]. Cercetări foarte recente întreprinse puțin mai spre vest, în Țara Almăjului la Șopotu Vechi, com. Dalboșeț, contribuie la individualizarea unui întreg orizont de necropole românești din sudul Banatului, cu inventar specific și cu începuturi care coboară pînă în sec. XI [21].

Nu zăbovim asupra altor descoperiri fortuite de materiale așa-numite „feudale timpurii" din regiunea de care ne ocupăm, deoarece încadrarea lor mai strînsă între limitele sec. IX—XIII este foarte dificilă și deoarece nimeni nu se poate îndoi de faptul că teritoriul de cca 3 000 km², cît reprezintă viitorul district Caransebeș, a fost locuit și înainte de a pătrunde aici, la sfîrșitul sec. XIII, informația scrisă a documentelor de cancelarie. Inventarierea sumară a satelor din district în sec. XV—XVI, cu informații preluate în principal din geografiile istorice vechi de un secol, consemnează 136 așezări [22]. Cifra este strict informativă, ea include așezări dispărute, sate nelocalizate, toponime sătești redate corupt în documente, așezări care și-au schimbat numele etc. Stările mai vechi, din sec. XIV, de dinainte de vremea în care accentuarea pericolului otoman și apoi progresele semilunei la nord de Dunăre să fi determinat în zonă noi și importante restructurări, pot fi reconstituite doar printr-o atentă și foarte laborioasă cercetare de geografie istorică. Aceasta din urmă va trebui să prelucreze unitar întreaga informație scrisă, să întreprindă verificări de teren, să folosească izvoarele toponomice, precum și documentația arheologică. S-au realizat în această direcție unele începuturi sau cercetări parțiale remarcabile [23], dar reconstituirea tabloului istoric valabil pentru sec. XIV și mai ales cunoașterea antecedentelor lui, deci a stărilor din sec. XI—XIII, pretind prelucrarea unitară, metodică și exhaustivă, a întregii informații.

Putem în schimb încă de pe acum încerca reconstituirea, fie și numai în linii generale, a împrejurărilor și etapelor pătrunderii în regiunea de care ne ocupăm a autorității efective a regatului arpadian, ca și a începuturilor organizării locale administrativ-politice inițiate de coroană, acțiuni

[18] M. Moga, Studii, 2, 1949, 1, p. 139—141.

[19] *Ibidem.*

[20] După informațiile de care dispunem, pînă în anul 1985 au fost dezvelite 346 morminte. Pentru unele date sumare, vezi Gh. Lazarovici, I. Uzum, Banatica, 4, 1977, p. 434; D. Țeicu, ActaMN, 18, 1981, p. 491 și urm.; Dana Bălănescu, Banatica, 6, 1981, p. 148 și 7, 1983, p. 236.

[21] D. Țeicu, raport la Sesiunea XXIII de rapoarte arheologice, Sibiu, martie 1989.

[22] M. Bizerea, C. Rudneanu, *op. cit.*, p. 11—12, documentarea fiind sprijinită în principal pe lucrările lui F. Pesty.

[23] Vezi, printre altele, P. Binder, Studii, 21, 1968, 4, p. 625 și urm.; V. Ioniță, Banatica, 4, 1977, p. 463 și urm.; N. Săcară, Analele Banatului — etnografie, 1, 1981, p. 69—110; C. Feneșan, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 267—279.

ce au dus la crearea districtului (comitatului, „provinciei") românesc Sebeș, devenit ulterior Caransebeș. Odată cu dispariția de la Dunăre la sfîrșitul sec. XII a Bizanțului și apoi cu prăbușirea imperiului însuși la 1204, politica arpadiană de expansiune la sud de Carpați și spre Dunărea de Jos s-a manifestat pe un front larg ce afecta teritoriile românești extra-carpatice pe aproape întreaga lungime a arcului muntos. Sarcina atribuită la 1211 cavalerilor teutoni spre capătul răsăritean al acestui front, a fost asumată de coroană cu mijloace proprii în părțile apusene. Fără a cunoaște în detaliu acțiunile întreprinse aici înainte de 1230, putem fi siguri că ele s-au desfășurat în concurență cu țaratul Asăneștilor, interesat la rîndul lui în preluarea și extinderea la nord de Dunăre a moștenirii bizantine. Acțiunile regatului maghiar au culminat cu expediția militară victorioasă din anul 1230, în urma căreia a fost creat Banatul de Severin, atestat prima oară la 1233 [24], chiar dacă mai nou s-au exprimat rezerve asupra formelor concrete de organizare și funcționare a acestui „banat" în prima jumătate a sec. XIII [25]. Nici asupra limitelor teritoriale inițiale ale Banatului de Severin nu există consens deplin, dar hotarele sale de miazănoapte au fost plasate aproape fără excepție la nord de Caransebeș [26].

Indiferent de caracterul pe care-l va fi avut înainte de 1260 „banatul" severinean al coroanei maghiare, întrunind efectiv sau doar teoretic sub o singură autoritate administrativ-politică și militară teritorii din sud-estul Banatului actual și din vestul Olteniei, este firesc ca încă din primele decenii ale sec. XIII să fi existat preocupări stăruitoare pentru controlul și organizarea de către regat a drumului de pe culoarul Timiș—Cerna prin care se ieșea la Dunăre, la Orșova și Turnu Severin. Data la care s-au instalat de-a lungul acestui drum cele cîteva colectivități — probabil de „hospites regis" prevăzute cu privilegii — pe care le întîlnim ulterior în izvoarele scrise, rămîne de precizat prin cercetări mai amănunțite. Pentru amploarea demografică pe care l-a avut acest proces petrecut în sec. XIII, ni se pare semnificativ faptul că la începutul secolului următor arhidiaconatul „de Sebus" — adică de Caransebeș — al episcopiei Cenadului, extins teritorial pînă spre Reșița, Oravița, Almăj, Lugoj și Deta, nu cuprindea decît șapte parohii catolice consemnate în listele din 1332—1337 ale strîngătorilor decimei papale [27]. Chiar dacă aceste liste mai pot fi

[24] *Documente privind istoria României*, C, Transilvania, veac XI—XIII, vol. I, p. 264.

[25] Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 55 și urm.; vezi și R. Popa, *La începuturile*, p. 273—274.

[26] F. Pesty, *A szörény bánság és Szörény vármegye története*, I, Budapesta, 1877, p. 7—8. După ce a optat pentru extinderea excesivă a Banatului de Severin, de la Dunăre la Olt pe amîndouă laturile Carpaților. D. Onciul a revenit la hotare mai plauzibile (*Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968; compară vol. I, p. 624 cu vol. II, p. 56—57). O poziție ambiguă la E. Lukinich, L. Gáldi, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. 124, pentru care districtul Sebeș (Caransebeș) a aparținut comitatului Timiș, dar în realitate era o parte a Banatului de Severin, acesta din urmă incluzînd și Lugojul. Altă opinie la P. Binder, *op. cit.*, p. 636, după care Banatul de Severin n-a depășit spre nord izvoarele Timișului. Se pare că trasarea fermă pe hartă a limitelor „banatului" inițial a fost deliberat evitată datorită impreciziei și caracterului uneori contradictoriu al informațiilor.

[27] Pentru arhidiaconatul „de Sebeș", pe cît de mare teritorial, pe atît de „minuscul" ca parohii componente, vezi DIR, C, XIV$_3$, p. 227, 235 și 243—244. Opinia după care acest arhidiaconat cu centrul la Sebeș-Caransebeș, atestat documentar abia la 1334, ar fi existat încă din sec. XIII (F. Pesty, *op. cit.*, I, p. 335), nu are temeiuri documentare și nici argumente de altă natură, dat fiind chiar numărul mic al parohiilor aparținătoare. La 1334—1335 comu-

completate cu cîteva așezări cu parohii catolice din care, pentru un motiv sau altul, nu s-au încasat atunci venituri papale, de pildă cu Karan-Căvăran, azi Constantin Daicoviciu [28], este evident că pe teritoriul de care ne ocupăm numărul așezărilor, altele decît cele românești, era practic neglijabil.

Aceste stări își găsesc dealtfel analogii semnificative în celelalte zone cu habitat românesc dens și omogen din cuprinsul Transilvaniei, încadrate relativ tîrziu în structurile organizării administrativ-politice a regatului. În Țara Hațegului de pildă, exceptînd instalarea în sec. XI—XII a unui grup de colectivități străine pe cursurile inferioare ale Cernei și Streiului în vecinătatea Mureșului, mediul omogen al satelor hațegane românești a fost afectat doar de trei așezări catolice întemeiate pe la 1270—1280 odată cu organizarea comitatului regal al Hațegului [29]. La fel în Maramureș și chiar încă ceva mai tîrziu, abia în ultimele două decenii ale sec. XIII, de-a lungul Tisei superioare s-au instalat doar patru colectivități de „oaspeți regali" sași și maghiari care au dat oarecare consistență comitatului maramureșan atestat prima oară la 1303 dar organizat mai temeinic doar către sfîrșitul sec. XIV, cînd a ajuns să ia locul voievodatului românesc al Maramureșului [30].

Similitudinile merg încă mai departe deoarece, la fel ca și pe cursul superior al Timișului, noile centre administrative și militare ale „țărilor" românești evocate au fost reprezentate de cîte o așezare de „oaspeți regali" întemeiată în centrul viitorului comitat sau district și în preajma căreia s-a ridicat și cîte o cetate regală. În Țara Hațegului locul ales în acest scop a fost Hațegul de lîngă confluența principalelor trei rîuri ale zonei [31], în vreme ce în Maramureș capitala a devenit Sighetul situat la confluența Izei cu Tisa [32].

Dar principala și cea mai semnificativă asemănare dintre aceste trei „țări" românești devenite comitate sau districte ale regatului, constă din faptul că în cuprinsul lor ponderea demografică a elementului românesc autohton a fost de 90—95%, depășind deci cu mult valoarea habitatului medieval românesc din ansamblul teritoriilor intracarpatice. Aceleași stări caracterizează dealtfel toate „țările" românești din interiorul bazinului carpatic [33].

nitatea de rit apusean de la Sebeș-Caransebeș era însă destul de importantă numeric, parohul ei contribuind la împlinirea decimei papale cu sume de cîteva ori mai mari decît ceilalți parohi. Evident că demnitatea arhidiaconală putea fi deținută de un cleric din preajma episcopului Cenadului.

[28] Litigiile de hotar și conflictele pe care „cives et hospites nostri (ai regelui) de Karan" le-au avut cu importanta familie cnezială a Mîtniceștilor (*Doc. Val.*, p. 264—265, 421—422), îi arată pe tîrgoveții de la Căvăran ca fiind o colectivitate pătrunsă din afară în zonă, instalată pe malul Timișului de unde au „împins" spre deal stăpîniri cneziale mai vechi.

[29] R. Popa, *La începuturile*, p. 71—72.

[30] Idem, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 47—49, 206 și urm.; așezările de „oaspeți regali" au fost, în ordine pe Tisa în amonte, Hust, Visk, Teceu și Cîmpulung.

[31] Idem, *La începuturile*, p. 214—215.

[32] Deoarece Sighetul s-a întemeiat cu 15—20 ani ulterior primelor patru așezări de „oaspeți regali" din Maramureș, cetatea regală din această „țară" a rămas aceea de la Visk, înlocuită la mijlocul sec. XIV prin aceea nou ridicată la Hust (Idem, *Țara Maramureșului*, p. 106).

[33] Avem în vedere, de pildă, Țara Făgărașului sau Țara Beiușului, pentru care sub acest aspect analizele urmează a fi făcute de aici înainte.

Apariţia autorităţii regale în bazinul superior al Timişului şi în sud-estul viitorului Banat s-a manifestat în schimb cu mai multă eficienţă în direcţia ridicării unor fortificaţii de zid, care au devenit centrele militare ale districtelor româneşti. Atestările scrise ale cetăţilor de la Jdioara, Caransebeş, Mehadia, Orşova şi Turnu Severin sînt relativ tîrzii, din sec. XIV [34], dar n-avem motive să ne îndoim de existenţa lor încă din secolul anterior, deoarece nici una dintre atestări nu se referă la ridicarea recentă a respectivei cetăţi, iar funcţionarea fără întreruperi a Banatului de Severin în a doua jumătate a sec. XIII este asigurată de documente [35]. Nu este desigur exclus ca cetăţile regale de zid să fi fost în unele cazuri precedate de fortificaţii mai uşoare, din lemn şi pămînt, după cum în cazul Orşovei şi al Turnului Severin este mai mult decît probabil ca banul maghiar al Severinului să fi preluat şi refolosit fortificaţii din zid mai vechi [36].

La Caransebeş, existenţa aşezării din care se va dezvolta viitorul oraş este asigurată documentar abia în aprilie 1290 [37]. Prezenţa aici a regelui Ladislau IV Cumanul, de la care emană documentul, ne lasă să înţelegem că aşezarea avea deja oarecare importanţă, probabil caracter de tîrg *(oppidum)*. Desigur că exista atunci şi cetatea regală de la Sebeş-Caransebeş, chiar dacă atestarea ei explicită datează doar din anul 1325 cînd este pomenit castelanul ei [38].

Atestarea documentară din 1290 reclamă o paranteză. Forma „Karansebes" cu care apare aşezarea surprinde deoarece pînă la mijlocul sec. XV atît oraşul cît şi districtul (comitatul, provincia) numit după el, apar în toate celelalte documente sub forma simplă de Sebeş (Sebes, Sebus) [39]. Numele „Karan" a fost — după cum s-a demonstrat mai demult [40] — al localităţii situate cu 15 km mai spre nord, pe malul stîng al Timişului, actualul Căvăran devenit nu demult Constantin Daicoviciu,

[34] Pentru Jdioara, atestată la 1320, vezi A. Bejan, Tibiscus, 4, 1975, p. 155—166 şi 5, 1978, p. 199—207. Deşi se află la cca 8 km nord de Căvăran şi chiar dacă un sat din vecinătatea acestuia din urmă este precizat ca ţinînd de tîrgul „Karan" *(Doc. Val.*, p. 496—497) iar nu de cetatea regală a districtului „Karan", cum se întîmplă de regulă în alte districte, nu excludem eventualitatea ca cetatea Jdioara să fi fost ridicată din zid ca centru militar al acestui mic district, situat între districtele mult mai mari ale Lugojului şi Sebeşului. Pentru cetatea Mehadia, atestată la 1317, vezi Maria Holban, *op. cit.*, p. 90 şi urm. Cetatea Orşova, atestată documentar la 1349 dar care exista foarte probabil şi în sec. X, s-a pierdut ca obiectiv (vezi supra nota 7). Pentru cetăţile de la Turnu Severin, încă insuficient cunoscute, vezi M. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu Severin*, Bucureşti, 1969; Idem, BMI, 39, 1970, 3, p. 9—14; Idem, *Drobeta*, Craiova, 1980, p. 172 şi urm., cu bibliografia din aceste lucrări.

[35] F. Pesty, *A szörény bánság*, I, p. 248 şi urm.; cf. şi Maria Holban, *op. cit.*, p. 88—89.

[36] La Turnu Severin avem în vedere în special mica fortificaţie medievală din colţul sud-vestic al castrului roman, pentru care datarea propusă în sec. XIV (supra nota 34) ni se pare prea tîrzie.

[37] DIR, C, XIII$_2$, p. 316.

[38] *Ibidem*, XIV$_2$, p. 149.

[39] C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, I, Bucureşti, 1967, p. 121 autorul incluzînd aici în mod nejustificat şi cîteva din atestările documentare ale Căvăranului. Ne-a lipsit posibilitatea verificării caracterului de original sau de copie a documentului din 1290; în a doua eventualitate, numele dat localităţii se datorează unei adaptări tîrzii.

[40] I. Miloia, Analele Banatului, 4, 1931, 1, p. 33 şi urm. F. Pesty, *A szörény bánság*, II, p. 116, explica unirea tîrgurilor Sebeş şi „Karan" prin vecinătatea lor nemijlocită, în sensul existenţei iniţiale a două cartiere învecinate, explicaţie preluată şi de *Doc. Val.*, p. 239 şi 264—265, în pofida lămuririi cu un deceniu înainte a stărilor de către I. Miloia.

precum şi al micului district din jurul ei [41]. Districtul „Karan" s-a alipit ulterior districtului „Sebes", paralel cu unificarea demografică (nu teritorială !) a celor două aşezări în a doua jumătate a sec. XV şi la începutul secolului următor (1376 : civitas Karan; 1397 : oppidum Karan; 1448 şi 1452 : liberae civitates Karan et Sebes) [42]. Majoritatea familiilor de tîrgoveţi de la Karan-Căvăran s-a mutat la Sebeş care a devenit Caransebeş, foarte probabil nu în mod brusc, ci pe durata a două-trei generaţii, dar acest subiect depăşeşte sensibil cadrul cronologic pe care ni l-am propus.

Cetatea regală de la Sebeş, nucleul viitoarei cetăţi a Caransebeşului, a reţinut pînă acum mai puţin atenţia ca localizare şi monument [43]. Un plan din prima jumătate a sec. XVII (fig. 2), recent publicat [44], confirmă detalii din planurile mai demult cunoscute datînd de la sfîrşitul acelui secol sau de la începutul sec. XVIII [45], atestînd prezenţa cetăţii de zid din sec. XIII în partea de răsărit a oraşului, în centrul unui platou larg ce domină cu înălţimea de cca 20 m lunca joasă a Timişului şi confluenţa acestuia cu Sebeşul. Este vorba de o incintă cu plan poligonal avînd 8—10 laturi (numărul lor variază de la un plan la altul, în vreme ce descrierea despre care va fi vorba pomeneşte 5 laturi !), prevăzută pe una dintre laturi cu un turn exterior rectangular. Cetatea regală iniţială este consemnată dealtfel şi de izvoare narative mai tîrzii, de pildă de relatările de la mijlocul sec. XVII ale lui Evlia Celebi care menţionează că „în mijlocul zidului de apărare (cetatea exterioară; *n.n.*) se mai află o puternică cetate interioară, în cinci colţuri, solid construită. Aici stă dizdarul, plină cu tot felul de material de război . . ., cu o singură poartă mică în partea dinspre nord, la care se ajunge pe 30 de trepte de piatră. Deasupra porţii sînt găuri pentru aruncat pietre şi creneluri" [46].

Datarea cetăţii exterioare reprezentate în planul din prima jumătate a sec. XVII se află sub semnul întrebării, cu atît mai mult cu cît acest plan reflectă cel puţin două faze de construcţie : o incintă mare dreptunghiulară cu cinci turnuri pătrate deschise spre interior şi o rondelă de artilerie în colţul de nord-vest al incintei, aparţinînd evident unei etape constructive distincte [47]. Pare probabil ca acest plan să reprezinte stările din a doua jumătate a sec. XVI, dar credem că şi pe parcursul sec.

[41] Pentru limitele dintre districtele „Sebeş" şi „Karan", vezi Al. Horváth, St Com Caransebeş, 2, 1977, p. 403 şi urm.

[42] C. Suciu, *op. cit.*, loc. cit.

[43] Vezi totuşi L. Groza, St Com Caransebeş, 1979, p. 350 şi mai ales Gh. Anghel, *Cetăţi medievale din Transilvania*, Bucureşti, 1972, p. 119, interpretînd corect semnificaţia nucleului cetăţii bastionare tîrzii, dar considerîndu-l a fi „sub forma unui oval", deşi planul pe care-l foloseşte şi care este de la începutul sec. XVIII indică un poligon neregulat cu nouă laturi (*ibidem*, p. 120).

[44] Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea*, Bucureşti, 1987, p. 96 şi fig. 170, planul fiind datat în anii 1691—1693. Autorul a revenit pe bună dreptate asupra acestei datări (comunicare la Sesiunea XXIII de rapoarte arheologice, Sibiu, martie 1989), precizînd că planul este cel tîrziu din prima jumătate a sec. XVII şi că el redă stadiul la care s-a ajuns după amplificările şi modernizările cetăţii produse la mijlocul sec. XVI şi eventual la începutul secolului următor.

[45] *Ibidem*, p. 97 şi fig. 171—173; vezi şi L. Groza, *op. cit.*, sau Gh. Anghel, *op. cit.*, loc.cit.

[46] *Călători străini despre ţările române*, VI, Bucureşti, 1976, p. 534.

[47] Gh. Sebestyén, *op. cit.*, p. 96, datează rondela de artilerie în primele decenii ale sec. XVI, ceea ce echivalează cu coborîrea în secolul anterior a datării incintei dreptunghiulare cu turnuri pătrate deschise spre interior (vezi supra nota 44).

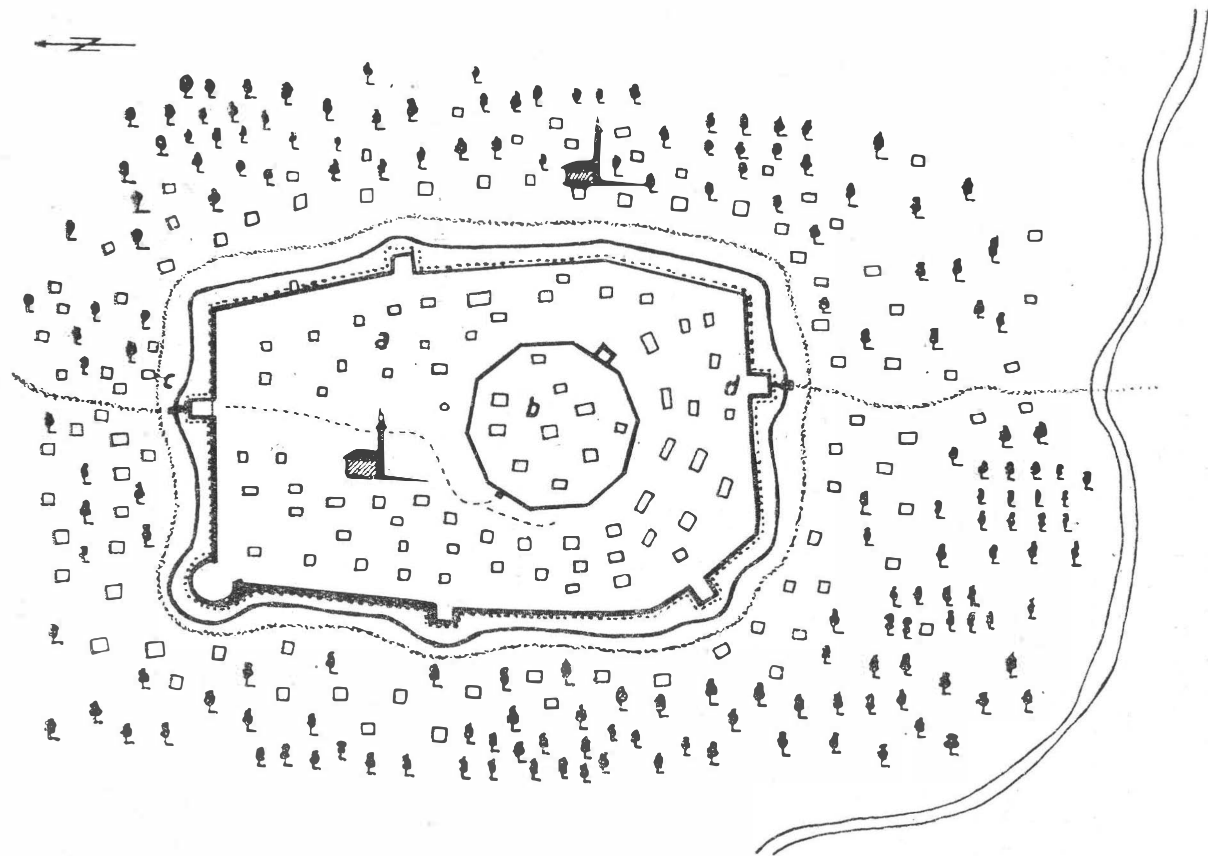

Fig. 2. Cetatea și orașul Caransebeș în prima jumătate a sec. XVII (după Gh. Sebestyén). Legenda originalului în limba germană : *a* planul Caransebeșului ; *b* fortul central (*die Reterade*) ; *c* poarta spre Lugoj (*Lucas*) ; *d* poarta spre Orșova (*Orsawa*).

XIV—XV au avut loc etape de construcţie şi amplificare a fortificaţiei, afectînd poate nucleul iniţial din sec. XIII sau ducînd la apariţia unei incinte exterioare mai mici, alta decît aceea reprezentată în planul din prima jumătate a sec. XVII. Aceste semne de întrebare vor primi răspunsuri de la cercetările viitoare. Tot în sarcina lor cade şi lămurirea reprezentării — doar în unele din planurile tîrzii ale cetăţii bastionare de la Caransebeş, dar nu şi în planul din prima jumătate a sec. XVII — unui monument de cult în mijlocul cetăţii interioare, ocupînd cea mai mare parte a incintei din sec. XIII [48].

Chiar dacă ne-am propus să nu depăşim hotarul sec. XIV în discuţia privind Caransebeşul şi districtul său, problema etapelor de construcţie şi amplificare a cetăţii nu a putut fi evitată datorită firescului raport dintre fortificaţie şi aşezarea urbană de la poalele ei. Planul din prima jumătate a sec. XVII pare în acest sens de folos foarte limitat deoarece marchează, oarecum stereotip, clădiri şi construcţii în toate locurile : în cetatea interioară (!), în incinta exterioară unde este reprezentată şi o biserică, ca şi pe toate laturile din afara cetăţii exterioare, o a doua biserică fiind reprezentată la est de zidurile cetăţii exterioare (! ?). Prezenţa la mijlocul sec. XVII a unor cartiere orăşeneşti în incinta exterioară a cetăţii este confirmată de Evlia Celebi, care apreciază la trei sute numărul caselor aflate la adăpostul zidurilor [49].

Cel mai vechi plan util reconstituirii evoluţiei topografice a Caransebeşului medieval datează de pe la 1770 (fig. 3) [50]. Pe acest plan se poate localiza cu precizie traseul zidurilor incintei exterioare a cetăţii din prima jumătate a sec. XVII, întreaga suprafaţă fiind delimitată de patru străzi. Zidurile par a fi dispărut atunci din peisajul citadin, datorită desigur unei demolări sistematice, după cum nici traseul întăriturilor cetăţii bastionare tîrzii de la sfîrşitul sec. XVII nu par a fi lăsat urme în trama stradală de la 1770 a oraşului [51]. Pot fi în schimb recunoscute, la sud-vest şi la vest de platoul cetăţii, cele mai vechi „insule” şi cartiere orăşeneşti de la poalele fostei cetăţi regale [52].

Pe acelaşi plan poate fi localizat cu precizie complexul de construcţii medievale ale căror temelii au fost descoperite la începutul anului 1988 în actualul centru al oraşului Caransebeş (fig. 3). Pe temeiul celor comunicate încă în anul descoperirii, a celor publicate, ca şi pe temeiul propriilor con-

[48] De pildă în planurile publicate de Gh. Sebestyén, *op. cit.*, fig. 171 şi 173, autorul considerînd că este vorba de „o biserică aparent romanico-gotică” *(ibidem*, p. 96). În planul (din 1717, după Gh. Sebestyén, *op. cit.*, fig. 172) reprodus în condiţii grafice mai bune de P. Bona, L. Groza, în *Valorificarea noilor descoperiri*, fig. 1, această construcţie din centrul incintei din sec. XIII apare ca avînd un plan circular (!). Evident că orice precizări suplimentare sînt condiţionate de efectuarea unor săpături sistematice. Ultimii doi autori citaţi au avut amabilitatea de a-mi arăta în grădinile imobilelor de pe latura vestică a str. Romanilor vestigiile sesizabile pe teren ale cetăţii regale din sec. XIII, fapt pentru care le mulţumesc şi aici.

[49] *Călători străini*, VI, p. 534.

[50] Planul se găseşte în Österreichisches Kriegsarchiv Viena, sub cota B IX a 577 şi ne-a fost pus cu amabilitate la dispoziţie de dr. P. Niedermaier, căruia îi mulţumim şi cu acest prilej.

[51] O corectă amplasare a cetăţii bastionare de la sfîrşitul sec. XVII în raport cu actuala tramă stradală a oraşului, la L. Groza, *op. cit.* În interpretarea planului din 1770 pe care ne-a comunicat-o dr. P. Niedermaier, se mai poate totuşi reconstitui traseul unui „glacis” mic la vest de locul cetăţii.

[52] Interpretările le datorăm bunăvoinţei dr. P. Niedermaier.

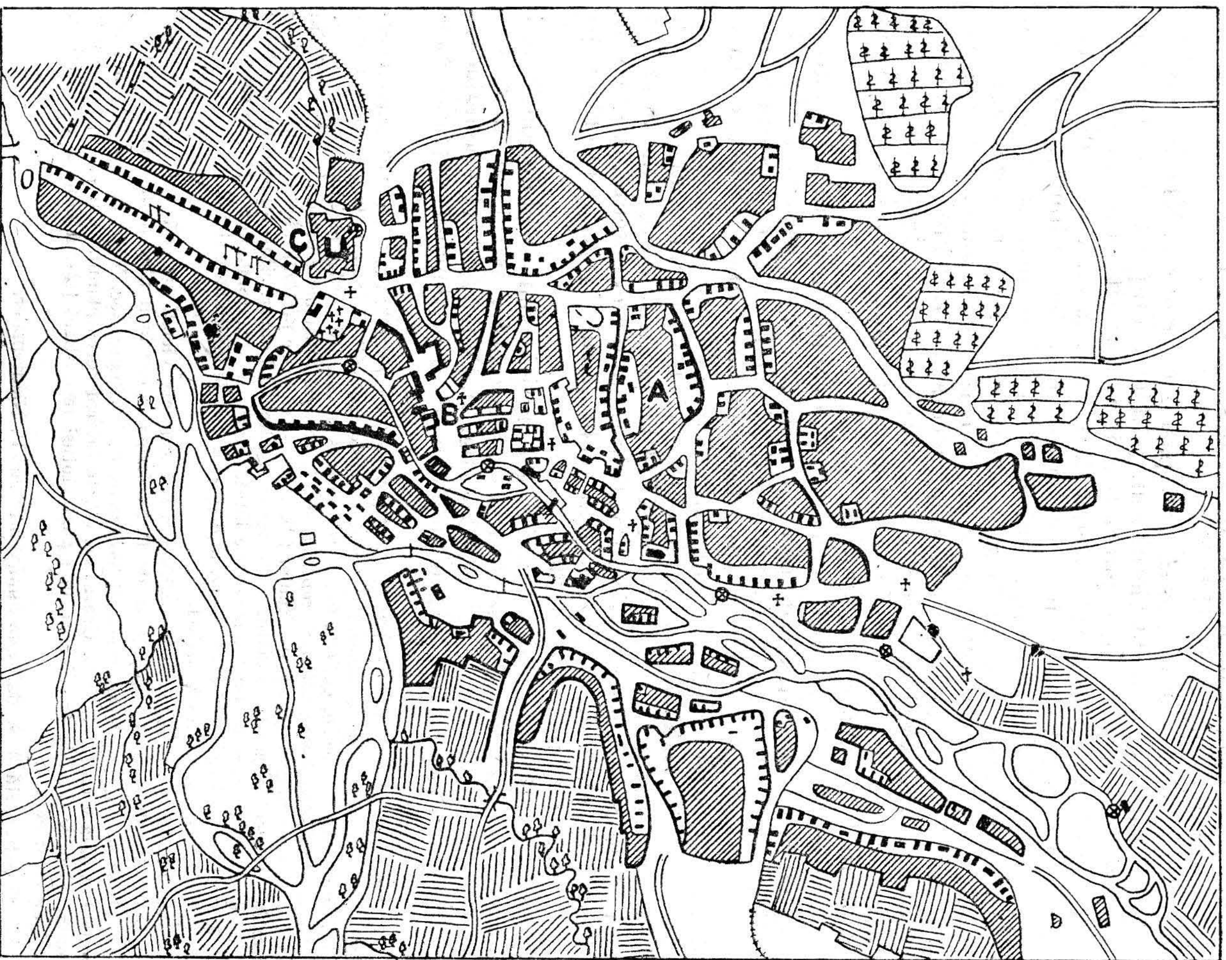

Fig. 3. Planul Caransebeșului pe la 1770. A) teritoriul incintei din prima jumătate a sec. XVII; B) locul complexului mănăstiresc franciscan; C) fort exterior tîrziu (sec. XVII?).

statări[53], ne propunem să zăbovim puţin asupra acestui complex care îmbogăţeşte substanţial documentaţia privind istoria oraşului, aruncînd totodată lumini noi şi semnificative asupra trecutului întregului district românesc al Caransebeşului.

Complexul de construcţii reprezintă în mod evident resturile unui aşezămînt mănăstiresc, compus dintr-o biserică-sală de mari dimensiuni şi dintr-un claustru din care s-au mai păstrat temelii de clădiri la nord-est şi la nord de biserică[54]. Dimensiunile bisericii şi ale încăperilor ce o compun sînt cu totul semnificative pentru destinaţia monumentului : o navă mare de cca 125 m², cu dimensiunile interioare de cca 15/8,40 m, un cor foarte dezvoltat destinat desigur cuprinderii conventului mănăstiresc în cei cca 32 m² rezultînd din dimensiunile interioare de cca 5,90/5,50 m, prevăzut cu o sacristie pe latura sa de nord şi o absidă semicirculară a altarului, lungă de cca 2,40 m şi lată de cca 5 m. Intrarea principală se afla în axul laturii vestice, foarte probabil că va fi existat şi o intrare secundară pe latura de nord, destinată călugărilor, eventual între colţul nord-estic al navei şi sacristie, aceasta explicînd şi mai puţin obişnuita deplasare spre est a încăperii sacristiei.

Patru perechi de contraforturi, parţial asimetric dispuse, sprijină partea de vest a navei şi sînt completate tot acolo cu două contraforturi oblice de colţ. De deosebit interes sînt numeroasele fragmente de nervuri cioplite în piatră ce s-au descoperit în molozul monumentului, atestînd că cel puţin corul şi absida lui, dacă nu cumva şi nava, au fost boltite. Foarte probabil ca pe partea de vest a navei sau pe sacristie să se fi ridicat un turn-clopotniţă, soluţiile fiind sugerate de prezenţa contraforturilor sau de masivitatea deosebită a zidurilor.

Autorii cercetării de la Caransebeş precizează că întreg monumentul, cu toate detaliile sale planimetrice, a fost construit într-o singură etapă[55]. Din păcate, nu divulgă nimic despre situaţia zidului care porneşte spre sud-est de la absida corului, dacă acest zid este ţesut sau adosat în raport cu temelia bisericii şi nici despre un alt zid care se leagă la colţul nord-vestic al navei[56], aceste două ziduri fiind în mod evident pornirile incintei mănăstireşti.

[53] Comunicarea lui P. Bona la Sesiunea XXII de rapoarte arheologice (Piteşti, martie 1988), completată şi definitivată în contribuţia aceluiaşi, *Valorificarea noilor cercetări*, p. 15—20. La invitaţia Muzeului din Caransebeş am avut prilejul de a vedea în două rînduri, în februarie—martie 1988, ruinele din faza incipientă a descoperirii lor, discutînd la faţa locului atît semnificaţia lor cît şi coordonatele unui plan de cercetare arheologică a sitului.

[54] Planul publicat în *Valorificarea noilor cercetări*, fig. 2, deformează realitatea de pe teren deoarece neglijează temeliile de ziduri aflate în imediata vecinătate a bisericii, cu aceeaşi orientare ca şi zidurile bisericii, ignorînd chiar o temelie de zid care porneşte spre sud-est de pe exteriorul absidei altarului bisericii. Referirea în text la „fragmente din zidurile antefortificaţiilor cetăţii medievale Caransebeş situată în imediata apropiere a acestui şantier" *(op. cit.*, p. 15) este categoric infirmată de situaţia de pe teren.

[55] P. Bona, *Valorificarea noilor cercetări*, p. 15.

[56] După observaţiile personale de pe teren, zidul ce porneşte spre sud-est de pe exteriorul absidei corului şi din care se mai păstrează un al doilea fragment la distanţa de cca 20 m, nu este ţesut cu zidul absidei, ceea ce dealtfel mi se pare firesc deoarece zidul de incintă nu putea fi ridicat deodată şi în paralel cu zidul bisericii. El are însă temelia la fel de adîncă, alcătuită din acelaşi fel de piatră legată cu aceeaşi calitate de mortar, argumente ce pledează pentru apartenenţa lui la faza de construcţie a bisericii. Capătul de zid de incintă care se leagă de colţul nord-vestic al navei a fost pus în evidenţă ulterior vizitelor făcute pe şantier.

Nu stăruim în continuare asupra complexului de construcții, deoarece raportul publicat este mai puțin decît succint și el va fi desigur urmat de o valorificare corespunzătoare a întregului obiectiv, pe măsura exigențelor unei cercetări sistematice și a eforturilor depuse pentru conservarea lui. Pentru ceea ce ține de istoria din sec. XIII—XIV a Caransebeșului, reținem totuși prezența pe locul bisericii a unei necropole creștine anterioare. Cîteva din mormintele acestei necropole au fost secționate de șanțurile de fundație ale bisericii de zid [57] și ni se pare îndreptățită opinia autorilor cercetării după care pe același loc a existat anterior un monument de cult din lemn [58].

Datarea complexului de construcții și în primul rînd a bisericii descrise întîmpină unele dificultăți. Terenul înconjurător și în special zona situată spre est și nord-est, care n-a fost afectată de excavațiile ce au dus la descoperirea complexului și unde deci se păstrează *in situ* nivelurile arheologice ale începuturilor complexului, poate desigur oferi răspunsuri la această întrebare. Foarte probabil ca secțiunile practicate acolo să producă datele necesare în acest sens, date pe care sîntem îndreptățiți să le așteptăm. Judecînd doar după planul bisericii, reținem un mai puțin obișnuit amestec de trăsături aparținînd romanicului tîrziu, constînd în principal din absida semicirculară a corului, cu particularități ale goticului timpuriu sau chiar matur, reprezentate de contraforturi printre care și unele oblice de colț. Dacă întregul monument a fost conceput planimetric într-o singură etapă, după cum susțin autorii cercetării, atunci datarea lui trebuie restrînsă la a doua jumătate a sec. XIII și eventual la începutul secolului următor. Cu alte cuvinte, fie absida semicirculară reprezintă un element „arhaizant", fie meșterii constructori au folosit elemente care în contextul arhitecturii din Banat reprezentau noutăți, combinînd aceste elemente datorită unor motive a căror elucidare rămîne deschisă.

Un oarecare sprijin ne poate oferi și recursul la informația scrisă, în măsură să aducă lumini asupra caracterului mănăstirii ce a ființat la Sebeș-Caransebeș cel mai devreme în a doua jumătate a sec. XIII, continuîndu-și apoi existența de-a lungul sec. XIV—XVI de cînd datează inventarele funerare descoperite în criptele din biserică și asupra cărora vom reveni mai jos.

Crearea Banatului de Severin pe la 1233 sau mai tîrziu [59] a fost însoțită de acțiuni vizînd aducerea sub autoritatea bisericii apusene a celor pe care regatul se străduia să-i integreze în rîndurile sale. Vîrful de lance al scaunului papal, solicitat în acest sens de regele Bela IV, au fost inițial călugării dominicani pe care corespondența papală îi atestă deja în 1237 ca fiind activi în Țara Severinului [60]. Un an mai tîrziu, același rege cerea scaunului papal sprijin în consolidarea și extinderea noilor sale cuceriri

[57] P. Bona, *Valorificarea noilor cercetări*, p. 18, unde aflăm cu surprindere că niște „constructori locali ... au găsit morminte vechi și fără a le pune în gropi comune le-au reînhumat cu grijă în spațiile dintre contraforți", cu trimitere la fig. 17 în care se vede foarte clar că nu este vorba despre nici un fel de „reînhumare" ci de prezența unui schelet cu oasele în poziție anatomică normală, secționat de șanțuri de fundație.

[58] *Ibidem*.

[59] Vezi mai sus p. 357 cu nota 25.

[60] DIR, C, XI—XIII, p. 302.

dinspre „părțile Bulgariei" în țara numită Severin, referindu-se explicit la ajutorul așteptat de la dominicani și franciscani [61].

După cum se știe, ordinele călugărești ale predicatorilor dominicani și minoriților franciscani au fost întemeiate și au avut ca principală menire convertirea la creștinismul de rit apusean a „necredincioșilor", combaterea „ereticilor și schismaticilor" și în general acțiunea asupra acelora, foarte numeroși, pe care-i unea ca trăsătură comună nerecunoașterea autorității spirituale supreme a scaunului papal. Ca ordine călugărești „cerșetoare", lipsite măcar la începuturile lor de proprietăți și bunuri, și-au întemeiat mănăstirile în orașe și tîrguri, de obicei la marginea acestora și cît mai departe de bisericile parohiale sau de celelalte instituții cu caracter religios [62]. Activitatea specifică a acestor ordine, presupunînd un contact strîns cu grupuri cît mai mari de participanți la slujbele și predicile organizate în bisericile mănăstirilor, explică predilecția pe care au avut-o în folosirea bisericilor-sală de mari dimensiuni, cu spațiul interior nefragmentat.

Data la care s-au întemeiat în tîrgurile din Banatul de Severin primele mănăstiri franciscane este nesigură, dar putem presupune că aceasta s-a întîmplat nu mult după mijlocul sec. XIII de vreme ce în Transilvania, care făcea parte dintr-o altă „provincie" a ordinului, avem atestată o asemenea mănăstire încă din anul 1268. Este vorba de mănăstirea franciscană de la Bistrița [63], întemeiată după mijlocul sec. XIII la marginea zonei de densă și omogenă locuire românească din bazinul superior al Someșului Mare, deci în condiții etno-demografice și teritoriale oarecum asemănătoare celor de pe cursul superior al Timișului. Deși refăcută parțial și suferind unele adăugiri ulterioare, biserica mănăstirii franciscane de la Bistrița a fost și ea o biserică-sală cu un cor dezvoltat compus din două travee, prevăzut cu sacristie pe latura nordică și atestînd stilistic îmbinarea trăsăturilor romanicului tîrziu cu cele ale goticului, inclusiv prezența contraforturilor înalte cu cîte două trepte, elemente ce au dus la datarea monumentului în deceniul 1270—1280 [64]. Este deci foarte probabil ca și la Bistrița lăcașul de cult inițial al franciscanilor, atestat la 1268, să fi fost o biserică de lemn, apropierea față de monumentul recent descoperit la Caransebeș impunîndu-se prin urmare sub toate aspectele.

Din literatura care ne-a fost accesibilă reiese o anumită predilecție a constructorilor franciscani pentru coruri dreptunghiulare simple, sau pentru cele cu absidă poligonală. Acestea din urmă se explică prin faptul că bisericile franciscane păstrate datează cu foarte puține excepții de după mijlocul sec. XIII, deci dintr-o epocă în care goticul se generalizase în mai toate zonele de activitate a ordinului [65]. Dispunem totuși în mod excepțional și de biserici ale unor mănăstiri franciscane cu corul încheiat la est prin

[61] *Ibidem*, p. 314.

[62] I. Wiesiolowski, în J. Kloczowski (red.), *Studia nad historia dominikanów w Polsce*, I, Varșovia, 1975, p. 195 și urm.

[63] DIR, C, XIII_2, p. 115; vezi și V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I București, 1959, p. 116.

[64] *Ibidem*, p. 114—116.

[65] Vezi, printre altele, Z. Golubiewowa, în J. Kloczowski (red.), *op. cit.*, II, p. 11 și urm., sau Dj. Bosković, *Stari Bar*, Belgrad, 1962, p. 103—118.

absidă semicirculară, cum este cazul bisericii Sf. Clara de pe insula Margareta de la Budapesta, datată pe la 1260 sau puțin mai devreme și unde navei unice i se adaugă spre răsărit același cor mănăstiresc de dimensiuni foarte mari [66].

Din punct de vedere documentar, mănăstirea franciscană de la Sebeș-Caransebeș este atestată abia la 1428. Aceasta se produce într-un document ce precizează că franciscanii i-au prezentat spre întărire regelui Sigismund un privilegiu pe care-l aveau de la regele Ludovic I (1342—1382) [67]. Informația se confirmă prin atestarea la 1400 a mănăstirii franciscane de la Sebeș-Caransebeș într-o listă a mănăstirilor ordinului din vicariatul Bosniei, în custodia Bulgariei, alături de mănăstirile franciscane de la Orșova și Turnu Severin [68], ca și prin informații din deceniul opt al sec. XIV [69]. Ținînd seama de rolul important jucat de franciscani în acțiunile vizînd organizarea unui „banat al Bulgariei" în anii 1367—1368 [70], avem motive în plus să considerăm reale privilegiile acordate de Ludovic I franciscanilor din zonă. Mai greu este de acceptat, datorită particularităților stilistice ale monumentului, pe care le-am evocat mai sus, ridicarea construcției abia după mijlocul sec. XIV. Precizînd încă o dată că trăsăturile monumentului fac dificilă datarea lui ulterioară începutului sec. XIV, ținînd seama de analogiile pe care le-am adus în discuție și reamintind totodată prezența pe același loc a unui complex mănăstiresc mai vechi construit din lemn, așteptăm de la săpăturile arheologice desfășurate de-a lungul anului 1988 documentația necesară datării mai strînse.

În contextul celor spuse pînă aici, semnificația istorică pe care a avut-o cîndva în sec. XIII—XIV întemeierea la Sebeș-Caransebeș a unei mănăstiri franciscane capătă o greutate aparte. După cum fumul trădează de departe existența focului, tot așa apariția aici a așezămîntului minorit reflectă prezența în zonă a satelor românești a căror „convertire la legea romană" era în sarcina ordinului, permițîndu-ne totodată descifrarea intențiilor și politicii regalității maghiare în această regiune de sud-est a viitorului Banat.

Chiar dacă depășim oarecum limitele cronologice pe care ni le-am fixat inițial, încercăm în încheiere să ne oprim succint asupra rezultatelor pe care le-a avut episodul istoric luminat de cercetările arheologice de la

[66] L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapesta, 1971, p. 42 cu fig. 15. La bisericile mănăstirești franciscane și dominicane din sec. XIII—XIV pentru care am dispus de planuri, corul reprezintă cam o treime din suprafața navei, întocmai ca și la Caransebeș. Pentru o biserică-sală dominicană de la mijlocul sec. XIII, cu numeroase cripte zidite, vezi Katalin Gyürky, *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*, Budapesta, 1981, p. 63 și urm.

[67] E. Fermendzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892, p. 128. Nu știm care „document din 1368" pomenește construirea la Caransebeș de către franciscani a unei mănăstiri din lemn (P. Bona, L. Groza, *Valorificarea noilor cercetări*, p. 9; nota 34 cu care autorii justifică afirmația conține 10 — zece! — titluri de lucrări dintre care unele citate integral, altele fiindu-ne inaccesibile). În condiții la fel de neobișnuite și neverificabile, I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 57 afirmă că minoriții au fost așezați la Caransebeș în 1372.

[68] L. Waddingus, *Annales Minorum*, IX, Quaracchi, 1932, p. 295.

[69] *Acta Gregorii P. P. XI (1370—1378)*, ed. Al. Tăutu, Roma, 1966, p. 154—155 și 456—457; vezi și Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I_2, București, 1980, p. 207—208.

[70] L. Waddingus, *op. cit.*, VIII, p. 229; Maria Holban, *op. cit.*, p. 155 și urm. Pentru contextul istoric al misionarismului franciscan din zonă ca și pentru aspectele dogmatice ale confruntărilor, vezi Ș. Papacostea, Biserica Ortodoxă Română, 99, 1981, 1—2, p. 107 și urm.

Caransebeş. Informaţii documentare reflectă succese izolate ale prozelitismului franciscan încă din sec. XIV, de pildă trecerea la biserica apuseană a unui membru al importantei familii cneziale a Mîtniceştilor [71]. Către mijlocul sec. XV aflăm despre danii pe care alte familii cneziale româneşti le-au făcut franciscanilor din Sebeş-Caransebş, obţinînd în schimb adoptarea de către confraternitatea minorită [72]. Este mai mult decît probabil ca în criptele din partea vestică a navei bisericii mănăstirii franciscane de la Caransebeş să fi fost îngropaţi asemenea protectori laici şi generoşi ai ordinului, iar bogatul inventar funerar descoperit este deci semnificativ şi pentru nivelul de civilizaţie al vîrfurilor societăţii medievale româneşti din district şi oraş [73], intrate în relaţii strînse cu autoritatea regatului şi instituţiile acestuia.

Este dealtfel de crezut că la Sebeş-Caransebeş, în sec. XIII—XIV, comunitatea urbană s-a diversificat sub raport etnic destul de devreme şi într-un ritm care a asigurat treptat preponderenţa elementului românesc [74]. Situaţia permite din nou analogii, de pildă cu aceea de la Sighet din Maramureş unde la mijlocul sec. XV descendenţi ai familiei cneziale din Giuleşti deveniseră locuitori ai oraşului [75].

Dar chiar dacă franciscanii al căror aşezămînt a fost recent descoperit au avut un anumit rol în crearea stărilor din sec. XVI cînd un iezuit raporta că la Caransebeş a predicat în limba română deoarece puţin cunoşteau altă limbă [76], putem aprecia, judecînd urmările în ansamblu, că misiunea lor a eşuat. Coeziunea societăţii româneşti de pe cursul superior al Timişului, vechimea şi trăinicia tradiţiilor sale proprii, caracterul în mod practic omogen românesc al habitatului medieval din district, ca şi legăturile strînse şi permanente cu învecinata Ţară Românească, toate acestea la un loc au asigurat şi aici continuitatea istoriei româneşti, cu începuturi mult anterioare sec. XIII şi care n-a cunoscut întreruperi de-a lungul întregului ev de mijloc.

[71] Nicolae fiul lui Bogdan de Mîtnic era la 1394 cleric în capitlul episcopiei Transilvanici (*Doc. Val.*, p. 479).

[72] Hurmuzaki, *Documente*, II_2, p. 57—58; vezi şi I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 61.

[73] P. Bona, *Valorificarea noilor cercetări*, p. 17; nu putem totuşi subscrie la consideraţiile din nota 10 ale autorului, care ni se par fără legătură cu piesele descoperite şi prezentate în ilustraţie.

[74] Modul diferit în care încearcă reconstituirea acestui proces P. Bona, L. Groza, *op. cit.*, p. 7—12, se întemeiază pe folosirea diletantă sau forţată a izvoarelor. Formulări ca aceea folosită în 1369: „obştea cnezilor şi a altor români din districtul Sebeş, precum şi locuitorii cetăţii şi toţi bogaţii şi săracii din cetatea Sebeşului" (universitas kenezyorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes, item cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem); *Documenta Romaniae Historica*, D. I, 1977, p. 97—98, ca şi toate celelalte informaţii timpurii, justifică deplin interpretarea noastră.

[75] I. Mihályi, *Diplome maramureşene din secolul XIV şi XV*, Sighet, 1900, p. 445—448.

[76] I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 73, precum şi *passim* informaţiile despre alte urmări ale activităţii franciscanilor din Caransebeş.

CARANSEBEȘ UND DESSEN RUMÄNISCHER DISTRIKT IM 10. — 14. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Der Diskusionsbeitrag nimmt sich die Wiederherstellung des historischen Rahmens sowie des archäologischen Spezifikums im 10. — 14. Jh. im Süd-osten des Banats als Aufgabe vor, um die Rolle und Bedeutung des vor kurzem in Caransebeș entdeckten aus den 13. — 14. Jh. stammenden Franziskanerkloster zu erleuchten. Es wird die bis zur Mitte des 13. Jhs. reichenden archäologischen Dokumentation der Zone analysiert. In Verbindung mit der Organisierung eines „Severiner Banats" welcher Territorien von beiden Seiten der Karpaten zusammenbringen sollte, trat im letztgenannten Jahrhundert die mit homogenen und dichter rumänischer Bewohnung bewaldeten und bergigen Zone aus dem Südosten des Banats im Interessenkreis des ungarischen Königsreiches ein. Unter den wenigen Neugründungen die damals durch „hospites regis" am Oberlauf des Temesch-Flusses entstanden, zählte auch „Sebes", schriftlich 1290 erwähnt. Hier wurde eine königliche Burg errichtet, dessen ursprünglicher aus dem 13. Jh. stammender Grundriss in späteren Plänen erkannt werden kann. Diese Burg spielte die Rolle eines verwaltungs- und militär-politischen Zentrums des grossen rumänischen Distrikts (cca 3000 km^2, mit 100—150 Dörfer) welcher im 15. — 16. Jh. Caransebeș genannt wird, nachdem er den kleineren benachbarten Karan-Distrikt einverleibt hat.

Schon 1233—1237 ist die Tätigkeit der Dominikaner und Franziskaner in der Zone bestätigt, aber für das Franziskanerkloster in Sebeș-Caransebeș stammen sichere Nachrichten erst aus der zweiten Hälfte des 14. Jh. Die entdeckte Saalkirche verflechtet auf wenig bekannterer Weise spätromanische und gotische Züge, die eine Datierung nach dem Anfang des 14. Jh. unwahrscheinlich machen. Die Grabungen haben vorläufig die Grundmauern des Claustrums nicht erforscht, es wurde aber festgestellt das die aus Mauer errichteten Gebäuden ein aus Holz erbautes Kloster ersetzt haben.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

MATERIALUL FAUNISTIC DIN AŞEZAREA DIN SECOLUL AL VIII-LEA E.N. DE LA GORNEA — „CĂUNIŢA DE SUS" (COM. SICHEVIŢA, JUD. CARAŞ-SEVERIN)

de GEORGETA EL SUSI

Localitatea Gornea este amplasată în Valea Dunării, la cca 46 km est de Baziaş, în depresiunea Liubcova. Spre nord depresiunea este închisă de Munţii Locvei, spre est şi vest de dealuri ce mărginesc valea râului Cameniţa, rîu ce o străbate. Acest intrînd se deschide spre fluviu unde terasele, coborînd în trepte, se termină într-o luncă fertilă [1]. Regiunea, beneficiind de un microclimat propriu, avînd resurse minerale şi un teren agricol fertil, a permis dezvoltarea unor locuiri succesive. Amplasarea bio-geografică şi condiţiile pedoclimatice au avut un rol important în existenţa lor.

Cercetările intreprinse în punctul Căuniţa de Sus (o terasă la aproximativ 500—600 m de malul Dunării) au permis identificarea unei aşezări neolitice (cultura Vinča) [2], a uneia de epocă romană [3] şi a celei mai timpurii aşezări feudale cunoscute deocamdată din sudul Banatului [4].

Eşantionul faunistic ce face obiectul articolului de faţă provine din opt complexe închise (7 locuinţe şi o groapă menajeră — G_9) şi se datează, alături de celelalte materiale arheologice, în sec. VIII [5]. Materialul faunistic cumulează 735 oase, dintre care 614 fragmente au fost determinate[6], aşa cum rezultă din datele tabelului 1. Acumularea cea mai însemnată de resturi se constată în B_5, B_6, considerate a fi cele mai extinse complexe de locuire din aşezare [7], cît şi în G_9. Repartiţia materialului pe regiuni corporale, în cadrul fiecărui complex, indică o distribuţie uniformă, atît în locuinţe cît şi în G_9. Singura diferenţă rezidă în acumularea mai însemnată de coaste, cochilii de moluşte şi oase de cîine în groapa menajeră.

Cel mai numeros lot aparţine *bovinelor*, reprezentînd 238 fragmente. Din scheletul cefalic s-au păstrat 3 porţiuni de coarne, dintre care unul singur dimensionabil: lungimea maximă — 111 mm; diametrul mare bază — 48 mm; diametrul mic bază — 44 mm; circomferinţă bază — 143 mm. Cornul este scurt, slab perlat, uşor aplatizat şi provine de la o

[1] V. Sencu, I. Băcănaru, *Judeţul Caraş-Severin*, Bucureşti, 1976, p. 31, 40.
[2] Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Reşiţa, 1977, p. 49—68.
[3] N. Gudea, *Gornea. Aşezări din epoca romană şi romană tîrzie*, Reşiţa, 1977.
[4] I. Uzum, Crisia, 4, 1974, p. 41.
[5] *Ibidem*, p. 42.
[6] Diferenţa dintre cele două cifre (735 şi 614) este dată de 68 coaste şi 53 aşchii nesemnificative.
[7] Informaţie I. Uzum.

S C I V A, tomul 40, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1989, p. 371—376

4—c. 1538

femelă. Tipologic și dimensional aparține, împreună cu celelalte două fragmente, categoriei „brachyceros".

Tabelul 1

Repartiția materialului pe complexe și frecvența speciilor

	B_2	B_3	B_4	B_5	B_6	B_7	G_9	B_{10}	Nr. frg.	%	NMI	%
Bos taurus	2	24	7	70	48	21	56	10	238	38,8	34	32,3
Ovicaprine	4	3		44	24	11	9	6	101	16,4	24	22,8
Sus domesticus	3	12	1	43	12	4	8		83	13,5	19	18
Canis familiaris				2	1	1	4		8	1,3	2	1,9
Equus caballus							2		2	0,3	1	0,9
Mamifere domestice	9	39	8	159	85	37	79	16	432	70,3	80	76,1
Cervus elaphus		6		15	23	3	10	4	61	9,9	10	9,5
Sus ferrus		6	1	16	11	1	7	2	44	7,1	8	7,6
Capreolus c.		2		3	6		3		14	2,2	5	4,7
Bos primigenius		1		3	2	1			7	1,1	2	1,9
Mamifere sălbatice		15	1	37	42	5	20	6	126	20,6	25	23,9
Total mamifere	9	54	9	196	127	42	99	22	558	91	105	100
Păsări				3	1	1	2	1	8	1,3		
Pești + moluște				8	6		27	7	48	7,6		
TOTAL GENERAL	9	54	9	207	134	43	128	30	614	100		

B = bordei NMI = număr minim de indivizi

Din scheletul postcefalic s-au conservat două metacarpe întregi, cu lungimile de 178 mm și 180 mm. Aplicînd coeficienții lui Matolcsi s-au estimat valori ale taliei de 107,3 cm și 108,5 cm. Întrucît piesele provin de la femele, e posibil ca talia bovinelor să fi fost mai înaltă. În material au fost depistate o serie de fragmente care prin comparație cu materiale similare (din aceeași perioadă) [8], ar putea proveni de la indivizi cu o conformație robustă, probabil masculi. Datele metrice prelevate pe lățimile oaselor (tabelul 2) se înscriu în limitele de variabilitate pentru feudalismul timpuriu [9], de pe teritoriul României. În general, se constată un hiatus între limitele de variabilitate ale vitei și bourului, exceptînd un metatars distal, notat în tabelul 2 cu asterisc, pentru care atribuirea la una din cele două specii este incertă [10].

Din cei 34 indivizi estimați pe baza seriilor dentare, un procent de 26,5% sînt animale sacrificate pînă la 2 ani, 26,5% între 2–4 ani și 47% peste 4 ani. Această repartiție indică faptul că aproximativ un sfert din

[8] H. F. Walcher, *Die Tierknochenfunde aus den Burgen auf dem Weinberg in Hitzacker / / Elbe und in Dannenberg (Mittelalter). II. Die Wiederkäuer*, Diss., München, 1978, p. 201.

[9] M. Șt. Udrescu, RevMuz, 9, 1980, p. 59 ; S. Haimovici, MemAntiq. 15–17, 1983–1985, p. 276 ; *Idem*, Carpica, 16, 1984, p. 95–98.

[10] S. Bökönyi, ActaArchHung, 14, 1962, 1–2, p. 203.

animalele sacrificate erau tineret, o altă parte atinseseră perioada optimă de greutate corporală și aproape jumătate erau ținute pînă la o vîrstă avansată.

Tabelul 2

Datele metrice ale bovinelor din așezarea de la Gornea

	Vită			Bour
	N	Variabilitate	M	
Lg M_3				43,5
Metacarp				
— Lț. prox.	4	48—68	59,5	72,5
— ∅ prox.	3	37—40	38,3	42,5
— Lț. dist.	7	57,5—71	65	75
— ∅ dist.	6	33—37	35,3	39
Metatars				
— Lț. prox.	3	46—48,5	47,1	
— ∅ prox.	2	47; 48		
— Lț. dist.	3	58—63	61	64,5*
— ∅ dist.	3	35—36	35,5	36
Astragal				
— Lg. later.	5	57,5—69,5	61,2	79
PH I — Lg. max.	14	56—70	62,8	74;74
PH II — Lg. max.	6	41—48	45	

Ovicaprinele însumează 101 resturi ce provin în cea mai mare parte de la subadulți. Ca urmare, materialul este puternic fragmentat și în mică măsură dimensionabil. Cele cîteva fragmente de schelet posteranian aparținînd adulților de ovine indică animale cu o conformație gracilă, comune așezărilor de sec. VIII—X de pe teritoriul României[11]. Caprei îi revine cam o treime din resturile grupului, dimensional avînd un schelet mai masiv decît al oii. Din cei 24 indivizi sacrificați, 8 nu au depășit un an, 9 au fost tăiați între 1—2 ani, restul peste această vîrstă (dintre care 2 au fost tăiați între 4—5 ani).

Suinelor le aparțin 83 fragmente, dintre care o treime sînt resturi de maxilare. Se remarcă 2 simfize mandibulare cu lungimile de 58,5 mm și 62 mm, cît și o medie a lui M_3 = 28,1 (26—30 mm; n = 4), deci o valoare inferioară celei pentru suinele de la Bucov[12]. Calculul taliei a furnizat date ce oscilează între 64,4—74,2 cm, cu o medie de 69,6 cm (n = 4 astragale), asemănătoare celor pentru Europa Centrală[13]. Materialul se repartizează la minimum 19 animale, dintre care un procent de 10,5% îl reprezintă indivizi tăiați sub un an, 68,4% între 1—2 ani și 21% peste 3 ani.

Canidele. Cele 8 resturi atribuite lor provin de la două exemplare de talie mijlocie. Un fragment de mandibulă cu seria jugală de 70 mm (lungime bazală Dahr = 159 mm), cît și o tibie cu lungimea de 143 mm, au permis evaluarea unei înălțimi de 41,8 cm. Celelalte piese (4 metapodii, o ulnă, un fragment de mandibulă) aparțin tot unui exemplar de talie medie.

[11] S. Haimovici, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 315.
[12] Idem, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 186.
[13] J. Schäffer, A. von den Driesch, Documenta Naturae, 15, 1983, p. 15.

De la *cabaline* s-au păstrat o falangă I de mărime medie/mare (lungime maximă 82 mm) și un premolar inferior puternic erodat. Ambele resturi au fost găsite în groapa menajeră și aparțin probabil aceluiași individ.

În cadrul speciilor sălbatice cele mai numeroase fragmente provin de la *cerb*. Cele 61 resturi aparțin la 10 indivizi, dintre care o treime erau subadulți și restul adulți-maturi. Aproximativ 16% din oasele scheletului postcranian prezintă epifize nesudate. Dimensionările executate indică exemplare cu o conformație robustă.

În ceea ce privește *mistrețul*, din cele 44 oase, cam jumătate sînt porțiuni maxilare și defense. Pentru M_3 s-a apreciat o medie de 41,8 mm (39 — 45 mm ; n = 5), iar pentru lățimea distală a tibiei, o valoare de 38,2 mm (34,5 — 46,5 ; n = 4). Cele două talii estimate : 91,2 cm și 93,9 cm (pe baza a două astragale cu lungimile de 51 mm și 52,5 mm) caracterizează două exemplare femele. Din cele opt animale vînate, doar două nu atinseseră maturitatea sexuală, celelalte au depășit 5 ani, existînd chiar exemplare bătrîne.

Materialul atribuit *căpriorului* cumulează 14 fragmente provenite de la 5 animale vînate între 7 luni și 3 ani. Două fragmente de coarne prezintă urme de prelucrare de vîrf.

De la *bour* provin mai multe piese (tabelul 2) aparținînd la două femele.

Resturile *păsărilor* includ 7 oase de *Gallus domesticus* și unul de *Anser sp*. Primei specii îi aparțin următoarele piese : două humerusuri, dintre care unul are lungimea maximă = 80 mm, o ulnă (lungime maximă = 67 mm), două femure, dintre care unul are lungimea de 72,5 mm și două tarso-metatarse de cocoș, cu lungimile de 75 și 87 mm. Majoritatea pieselor aparțin unor exemplare de talie mică, exceptînd tarso-metatarsul de 87 mm care provine de la un cocoș de talie mai mare. De la gîscă s-a păstrat un fragment de humerus cu lățimea distală = 21,5 mm ; fragmentul nu a permis precizarea cărei specii îi aparține (domestică sau sălbatică).

Deși materialul faunistic este insuficient sub raport cantitativ și provine în cea mai mare parte din locuințe, el ne apare semnificativ, întrucît oferă o imagine asupra speciilor de animale crescute de locuitorii așezării în scopuri utilitare.

Raportul procentual mamifere domestice/mamifere sălbatice fiind favorabil primului grup (76,1% / 23,9%) indică faptul că avem de-a face cu o așezare stabilă, unde una dintre ocupațiile de bază era creșterea animalelor ca principală sursă alimentară, cît și ca element auxiliar în activitățile gospodărești și agricole.

Cea mai mare parte a cantității de carne consumată în așezare provenea de la bovine, edificator în acest sens fiind procentul sporit de animale tăiate pînă la 4 ani (53%). Aceasta nu exclude însă celelalte scopuri utilitare, un procent de 47% din animale fiind exploatate pînă la o vîrstă înaintată. Cifra enunțată se referă la fondul reproducător cît și la indivizii utilizați la tracțiune, la transport. În privința taliei și conformației corpo-

rale se constată prezența bovinelor de talie mică, neameliorate, caracteristice acestei perioade [14].

Pe locul secund urmează ovicaprinele, crescute în scopuri similare, cu deosebirea că procentul de animale sacrificate pentru carne este sensibil mărit (70,8%) în comparație cu cel al bovinelor. Aceasta nu înseamnă că un lot important de indivizi (29,2%), nu era rezervat pentru procurarea produselor secundare (lînă, lapte).

Suinele completau fondul alimentar, un procent de 21% fiind rezervat reproducției.

Resturile cîinelui și calului prezintă o importanță economică redusă.

Alături de creșterea mamiferelor se practica în subsidiar și cea a păsărilor, în special a găinii domestice.

Avînd în vedere ponderea însemnată de oase aparținînd mamiferelor sălbatice, vînătoarea poate fi considerată o ocupație importantă, bucurîndu-se de anumite condiții favorizante (împrejurimi bogate în vînat). Legat de acest aspect, Theophylact Simocata, relatînd cîteva știri despre ținuturile de pe malul stîng al Dunării în jurul lui Novae Superior [15], spune că „e potrivit de la natură pentru vînătoare și călărie și foarte bogat în ape" [16]. Cerbul, mistrețul, mai puțin căpriorul și bourul, reprezentau speciile vînate, fie în scop alimentar, fie pentru obținerea unor materii prime (piei, coarne). Cerbul și căpriorul erau vînați tot timpul anului, exemplarele fiind aduse integral în așezare, unde erau tranșate, fapt ilustrat de prezența în eșantion a unei însemnate cantități de resturi maxilare.

Pescuitul și culesul moluștelor aveau o oarecare importanță, condițiile naturale fiind propice acestor îndeletniciri.

Datele noastre nu au pretenția de a furniza concluzii absolute, analiza faunistică efectuată fiind prima încercare de acest gen într-o așezare din sec. VIII de pe teritoriul Banatului, într-o perioadă în care izvoarele scrise sînt sărace în informații.

BETRACHTUNGEN ÜBER DAS FAUNISTISCHE MATERIAL AUS DER FRÜHMITTELALTERLICHEN SIEDLUNG (8. Jh.) VON GORNEA „CĂUNIȚA DE SUS" (KREIS CARAȘ-SEVERIN)

ZUSAMMENFASSUNG

Das faunistische Material das wir untersucht haben stammt aus der Siedlung von Gornea — „Căunița de Sus" (8. Jh.), eine Ortschaft am Nordufer der Donau in der Enge des Eisen Tores, 46 km östlich von Baziaș, in der Senke von Liubkova. Die osteologischen Reste zählen 735 Knochen. Davon wurden 614 verschiedenen Tierarten zugeteilt und abgemessen (Tafel 1, 2). Der grösste Teil der verbrauchten Fleischmengen stammt vom Hornvieh. Aufschlussreich ist der Prozentsatz der geopferten Tiere die das 4. te Lebensjahr nicht überschritten haben (53%). Ein grosser Teil der Tiere (47%) hatte ein fortgeschrittenes Alter und wurde

[14] S. Haimovici, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 313.
[15] I. Uzum, Drobeta, 4, 1980, p. 125.
[16] T. Simocata, VII, 7, FHDR, II, București, 1970, p. 545.

zu verschiedenen Zwecken benützt (Milch, Transport). Hinsichtlich der Grösse und der Körperform stellt man einerseits das Vorhandensein des kleinen Hornviehs fest das für diese Periode charakteristisch ist.

Zahlenmässig folgen Schafe und Ziegen. Diese wurden zu ähnlichen Zwecke gehalten, Die Zahl der Tiere die für ihr Fleisch geschlachtet wurden ist grösser: 70,8%. 29,2% benützte man aber bei der Erzeugung der Nebenprodukte: Wolle und Milch.

Die Schweine wurden hauptsächlich für ihr Fleisch gezogen. 21% diente der Vermehrung.

Die Hunde und Pferdereste spielen eine verminderte wirtschaftliche Rolle.

Nebensächlich wurde auch Geflügel, insbesonders des Huhns, gezüchtet.

Der Prozentsatz von Säugetierknochen weist auf eine rege Jagdpraxis hin für die gute Bedingungen waren (wildreiche Gegend).

Eine Rolle spielte auch der Fisch und Weichtierfang.

STUDIU AEROFOTOGRAMMETRIC AL FORTIFICAȚIILOR DE LA CORNEȘTI, JUD. TIMIȘ

de MIHAI RADA, NICOLAE COCHINĂ, DUMITRU MANEA

Prezentul studiu își propune o contribuție de ordin planimetric la cunoașterea complexului de fortificații din hotarul satului Cornești (fost Jadani), com. Orțișoara, jud. Timiș, complex a cărui cercetare este încă departe de a fi satisfăcătoare. Literatura de specialitate mai veche consemnează prezența la nord de localitatea menționată a trei centuri de fortificații cu val de pămînt, aproximativ concentrice, dintre care doar aceea interioară a fost considerată ca fiind „închisă"[1]. Fotogramele aeriene pe care le-am putut studia dovedesc însă cu certitudine că toate cele trei centuri de fortificație au traseu continuu, fiind deci „închise". În plus, aceleași fotograme pun în evidență traseul unei a patra centuri de fortificație, concentrică primelor, ce poate fi urmărită pe mai bine de 3/4 din traseul ei, traseu care pledează pentru concluzia că și această centură exterioară a fost „închisă".

Atribuind acestui complex de fortificații rolul apărării uneia sau a mai multor așezări — interpretare ce ni se pare logică — și ținînd seama de extinderea teritorială excepțională a complexului, asupra căruia vom reveni, rezultă că la Cornești se află un monument arheologic cu caracter de unicat. Studiul nostru înlocuiește o fortificație de pămînt cu suprafața de 67,5 ha, cît măsoară centura interioară atribuită unei așezări întărite de la sfîrșitul epocii bronzului sau începutul Hallstattului[2], printr-o fortificație de peste 1800 ha. Aceasta din urmă a cunoscut de-a lungul existenței sale etape de extindere și de restrîngere deoarece, după opinia noastră, cele patru centuri de fortificație aparțin mai multor faze cronologice.

Din punct de vedere cartografic, complexul fortificat de la Cornești se situează în planșele L-34-79-A-b-4 și L-34-79-B-a-3. Pentru acest teritoriu există aerofotografieri din anul 1959 la D.T.M. și din anul 1973 la I.G.F.C.O.T. Pentru studiul nostru am folosit aerofotogramele ambelor aerofotografieri. Aerofotogramele din anul 1959 învederează mai clar traseul centurii exterioare de fortificație, pe care o numim convențional a IV-a. Imaginile fotografice ale primelor trei centuri sînt la fel de clar vizibile și pe fotogramele aeriene din anul 1973.

Analiza stereoscopică a fotogramelor aeriene relevă faptul că elementul de fortificare al celor patru centuri l-a constituit cîte un val de pămînt construit cu materialul excavat atît din interiorul cît și din exteriorul traseului valului. Ca urmare, pe lîngă valuri au rezultat cîte două șanțuri, ce le încadrează. Cu alte cuvinte, șanțurile par a nu fi fost concepute drept elemente de fortificare. Rămîne totuși deschisă posibilitatea ca la centura a IV-a, în sectorul ei nord-estic, în fața valului să fi existat un șanț de apărare propriu-zis. Din păcate, datorită extinderii foarte mari a acestei centuri, nu o putem reprezenta decît parțial în ilustrația noastră. Judecind după aerofotograme, o porțiune mică a centurii a III-a a fost surprinsă pe latura de nord prin sondaje mai vechi. Cu excepția acestei centuri exterioare, al cărei val este aproape cu totul aplatizat, celelalte trei centuri prezintă valuri de pămînt care în anul 1973 mai aveau încă înălțimi notabile.

Centura interioară, pe care o numim convențional I, este situată pe platoul dintre pîrîul Carani și pîrîul Lacului. Ea urmează un traseu aproximativ circular și are perimetrul de aproape 3 km. Valul are la bază lățimea de 40—50 m, iar înălțimea lui actuală variază între 0,5 și 2 m. Acest val apăra o incintă de 67,5 ha, iar poziția centrală a acesteia pledează pentru locuirea ei de la începutul și pînă la sfîrșitul folosirii complexului fortificat de la Cornești.

[1] Dintre numeroasele lucrări în care a fost consemnată — mai detaliat sau doar succint — fortificația cu valuri de pămînt de la Cornesti (Jadani), amintim aici C. Daicoviciu, Apulum, 1, 1939—1942, p. 107—108; Fl. Medeleț, I. Bugilan, Tibiscus, 3, 1974, p. 81 și fig. 23; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, I, Timișoara, 1979, p. 115.

[2] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 188.

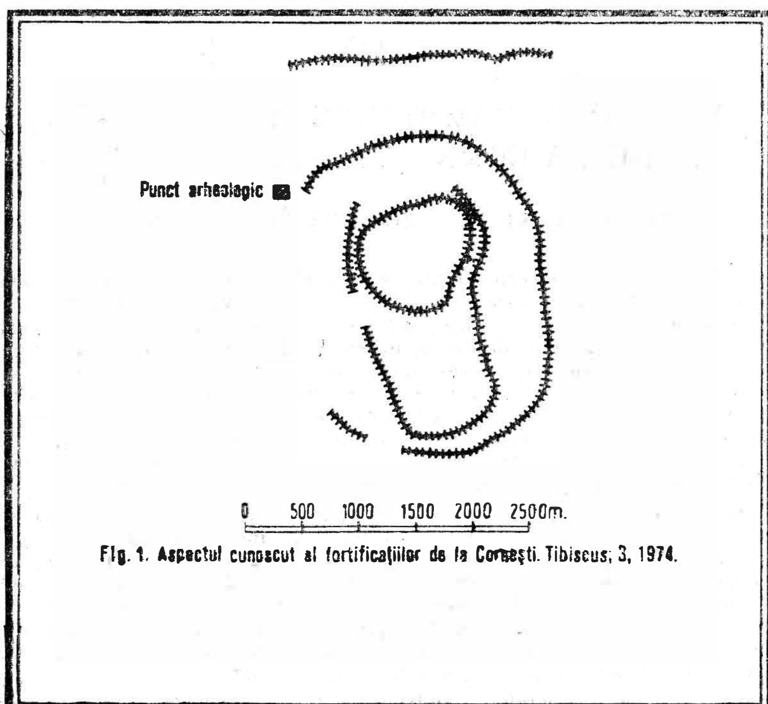

Fig. 1. Aspectul cunoscut al fortificaţiilor de la Corneşti. Tibiscus, 3, 1974.

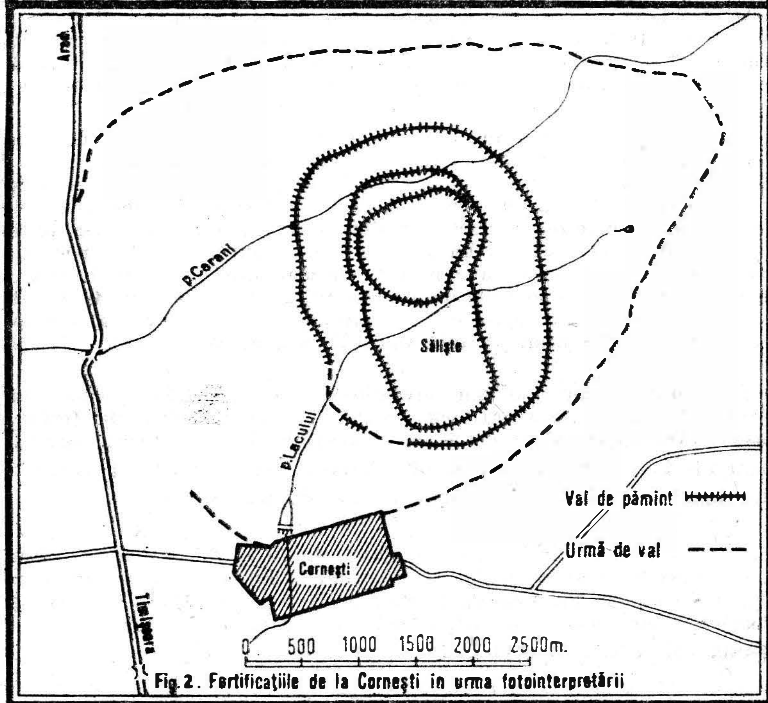

Fig. 2. Fortificaţiile de la Corneşti în urma fotointerpretării

Fig. 3 Fotografie aeriană (parțială) a complexului de fortificații de la Cornești. Centura a IV-a este surprinsă doar la limita ei sudică.

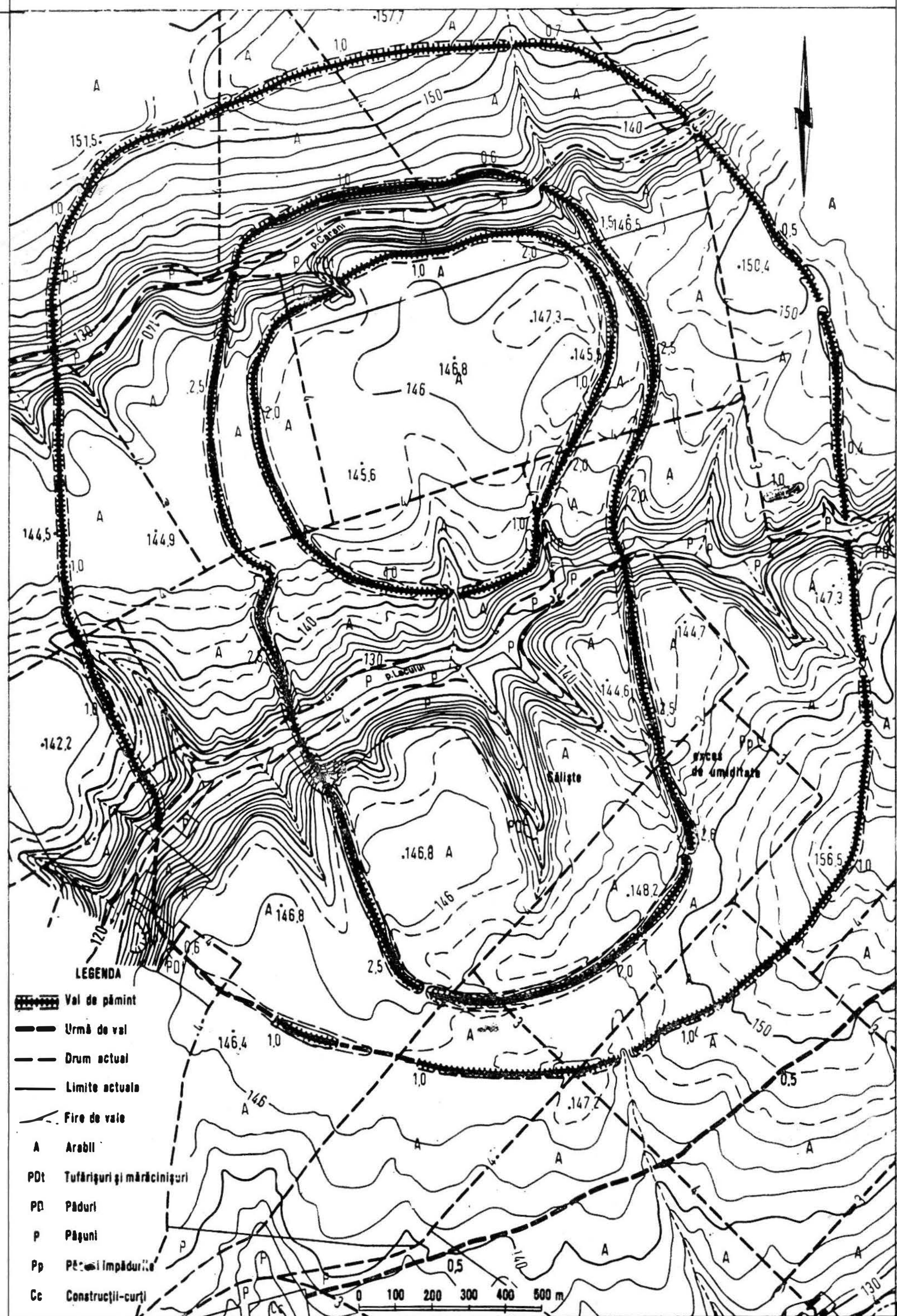

FIG. 4. PLANUL FORTIFICAŢIILOR DE LA CORNEŞTI, SITUAŢIE 1973

Următoarea centură, numită convențional a II-a, constă dintr-un val ce delimitează o incintă circumscrisă primei incinte, avînd un plan oval mult alungit spre sud. Valul acestei centuri are lungimea de cca 6 km, iar lățimea lui este tot de cca 40—50 m. Înălțimea păstrată a valului variază între 0,5 și 2,6 m. Incinta pe care o închide însumează 212 ha. Credem că forma alungită a acestei incinte se datorează intenției constructorilor de a include în ea porțiuni din cursul celor două piraie, deci de a asigura apa în terenul protejat de val. Latura de nord a incintei, determinate de centura a II-a depășește cu puțin pîrîul Carani, urmînd apoi malul acestuia, în timp ce latura ei sudică depășește cu mult cursul pîrîului Lacului.

Comparînd între ele valurile acestor două prime incinte, valuri ce au aceeași lățime și admițînd că ele au avut inițial aceeași înălțime, bazîndu-ne totodată pe aspectul imaginii fotografice și pe faptul că actualmente valul centurii a II-a este cu puțin mai înalt, avansăm ipoteza că acest din urmă val este cu puțin mai recent. El prezintă dealtfel în colțurile de sud-est și sud-vest ale incintei indicii clare ale existenței unor locuri de acces, sub forma întreruperilor valului. Nu excludem totuși nici eventualitatea ca aceste întreruperi să reprezinte de fapt urmele secțiunilor arheologice practicate în 1933 sau 1939 [3]. Căi de acces în incinta delimitată de centura a II-a existau foarte probabil și de-a lungul celor două piraie ce o traversează. Toponimul „Săliște" atribuit de localnici părții sudice a incintei la care ne referim păstrează amintirea unei așezări dispărute.

A III-a centură de fortificație delimitează o incintă de plan aproximativ oval, circumscrisă primelor două și însumînd o suprafață de 503 ha. Valul ei are lungimea de peste 8 km, lățimea de cca 30—40 m și înălțimea păstrată de pînă la 1 m. Pe alocuri, valul este aproape complet aplatizat, el putînd fi deslușit doar pe temeiul fotografiei aeriene.

A IV-a centură de fortificație, cea exterioară, a fost marcată de un val cu lungimea de peste 16 km, lățimea de 20—30 m, iar incinta adăpostită în spatele lui are suprafața de peste 1800 ha. Acest val mai are pe alocuri înălțimea de pînă la 0,50 m.

Deși aplatizarea accentuată a ultimelor două valuri descrise pledează pentru considerarea lor ca fiind mai vechi, nu trebuie pierdut din vedere că secțiunile lor mai reduse ar putea sta la originea actualei lor înălțimi. De vreme ce cele patru centuri de fortificare nu prezintă nici un punct de intersectare, orice încercare de cronologizare a valurilor, întemeiată pe fotografiile aeriene, nu poate depăși stadiul de simplă ipoteză de lucru. Cercetărilor arheologice de teren le revine sarcina de a aduce precizări în acest sens și tot de la ele trebuie așteptată confirmarea sau respingerea ipotezei după care în acest loc s-ar fi aflat o așezare urbană de epocă romană sau o așezare daco-romană rurală importantă, consemnată de Geograful ravennat pe la anul 700 sub numele Tema, ipoteză pusă în circulație cu cîțiva ani în urmă [4]. Fotografiile aeriene pe care le-am folosit nu trădează prezența unor temelii de ziduri. Pe ele se pot desluși, totuși, unele perturbații ale solului și în special anumite zone ce apar cu tonuri mai albicioase, corespunzînd după opinia noastră unor puncte cu exces de umiditate. Ca urmare, fotografiile aeriene interpretate planimetric, pe care le punem la dispoziție, pot servi amplasării pe teren a viitoarelor sondaje și săpături arheologice sistematice, cercetări pe care amploarea unică a complexului de la Cornești le justifică pe deplin. Acesta a fost dealtfel și principalul scop al prezentului studiu.

ÉTUDE AÉROPHOTOGRAMMÉTRIQUE DES FORTIFICATIONS DE CORNEŞTI, DÉP. DE TIMIŞ

RÉSUMÉ

L'étude est basée sur deux aérophotographies, de 1959 et 1973, qui ont mené à des importantes précisions planimétriques sur le système des fortifications au vallum de Cornești, commune d'Orțișoara, dép. de Timiș.

[3] În legătură cu sondajele încă inedite efectuate la complexul de fortificații de pămînt de la Cornești (Jadani) de către I. Miloia și M. Moga, am primit informații de la Fl. Medeleț căruia îi mulțumim și aici. Acest din urmă cercetător a redactat dealtfel un studiu amplu privind întreaga documentație arheologică de pe teritoriul localității pomenite, studiu aflat în manuscris.

[4] C. Răileanu, *Anuar de etnologie—artă—istorie—lingvistică*, I, Timișoara, 1981, p. 81—89 (rotaprint) și, mai nou, idem, Magazin istoric, 1984, 9, p. 25.

Le complexe est déja connu comme datant de l'Âge du Bronze ou du Hallstatt, mais à cette occasion ont été identifiées quatre enceintes concentriques, sur une surface de 1800 ha. Des futures fouilles archéologiques dans ce complexe sont à attendre.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Aspect déjà connu des fortifications de Cornești (Tibiscus, 3, 1974).

Fig. 2. Les fortifications de Cornești grâce à l'interprétation des photos aériennes.

Fig. 3. Photographie aérienne (partielle) du complexe des fortifications de Cornești, La IVe enceinte n'est pas visible qu'à son coté Sud.

Fig. 4. Plan des fortifications de Cornești. La situation de 1973.

RELIEF VOTIV MITHRAIC DESCOPERIT LA LOPADEA NOUĂ

de CLOȘCA L. BĂLUȚĂ

În anul 1981 a fost descoperită, pe Valea Lopezii, la 300 de metri depărtare de sediul Cooperativei Agricole de Producție al comunei Lopadea Nouă, județul Alba, în urma unei alunecări de teren, o placă votivă din marmură albă, reprezentînd pe Mithras taurochtonul. Relieful, înalt de 43 cm, lat de 36 cm și gros de 4,5 cm, este încadrat într-o ramă, lată de 5—6 cm în partea inferioară, pe care este gravată inscripția, și de 1—1,5 cm la celelalte laturi (nr. inv. R. 8257).

Tipologic, relieful se înscrie printre reprezentările de formă rectangulară, fără nișă, tipul I[1]. În registrul superior figurează, în partea dreaptă, zeița Luna, cu simbolul dispus pe umeri, iar în cea stîngă zeul Sol, fără însemnele caracteristice. Ambele divinități sînt reprezentate prin busturi de tineri, înveșmîntați în obișnuitele *tunicae*, la care tratarea faldurilor are o evidentă notă convențională. Scena sacrificiului taurului, ilustrată central, este flancată de cei doi dadofori, înscriși tipologic în grupa „Vest". Mithras, reprezentat frontal, este înveșmîntat în cunoscutul costum oriental, cu bonetă frigiană pe cap și cu mantia fluturînd în falduri largi. Părul este pieptănat în bucle paralele, suprapuse, care-i încadrează fața tînără, imberbă, expresivă. Piciorul stîng, îndoit, al zeului este așezat cu greutate pe spinarea taurului, iar cel drept, întins, pe membrul posterior drept. Cu mîna stîngă zeul ridică botul taurului, iar cu cea dreaptă îi înfige pumnalul în grumaz. Pe faldul superior al mantiei este așezat corbul, spre dreapta. Teaca pumnalului, element mai rar reprezentat, atîrnă, de pe umăr, printre falduri. În dreapta reliefului figurează dadoforul *Cautes*, sprijinit pe piciorul stîng și cu cel drept fandat, încrucișat. În mîna dreaptă, ridicată, ține o torță orientată oblic în sus, iar în cea stîngă, întinsă în jos, o altă torță dispusă vertical, cu făclia în sus. În stînga reliefului este reprezentat dadoforul *Cautopates*, sprijinit pe piciorul drept și cu cel stîng, fandat, încrucișat. Ține în ambele mîini torțe coborîte. Taurul, îngenunchiat, este reprezentat cu puține detalii somatice. În fața lui, cîinele, ridicat pe labele posterioare, linge rana sîngerîndă; de sub abdomenul taurului în agonie, se ridică spre rană șarpele, într-o ipostază activă, iar sub crupă, scorpionul devorează organele de reproducere ale animalului sacrificat (fig. 1).

În cadrul compozițional de ansamblu, locul fiecărui element al legendei, riguros stabilit, este în general respectat. Micile excepții ale ordonării scenelor, mai mult simbolice decît logice, se datorează, credem, prelucrării provinciale a modelului iconografic clasic, de bază.

Ca tip iconografic relieful votiv de la Lopadea Nouă este comun în aproape întreaga lume romană[2], din el derivînd celelalte variante tipologice. În Dacia romană acest tip iconografic mai este cunoscut și în alte localități[3].

Inscripția: *M(arcus) AV(relius) MAXINVS FLAM(en) M(unicipii) A(pulensis) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).* Traducerea: Marcus Aurelius Maximus, *flamen* în municipiul Apulum, juruință făcută (zeului) a îndeplinit bucuros, după merit. Ligaturi în text: $M + A + V$, $M + A + X$; $A + M$. *Hedera distinguens* între *praenomen* + *nomen gentile* și *cognomen*. Dispunerea literelor este neuniformă, iar înălțimea lor, variabilă: 2,3—3 cm. Remarcăm litera *N* în loc de *M*, la *cognomen*. În IDR, III/4,63 sînt date greșit ligaturile $M + A + V + R$; $M + A$ și $M + V$ și citit greșit *nomen*-ul, *Aur(elius)* în loc de *Au(relius)*, *hedera distinguens* fiind considerată litera *R*.

Numele dedicantului mai este cunoscut în Dacia romană pe încă 7 inscripții, din care 3 au fost descoperite la Apulum[4], dar nu credem că există identitate sau înrudire între vreunul dintre ei și dedicantul de la Lopadea Nouă.

[1] L. A. Campbell, în Berytus, 11, 1954, p. 23; idem, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1978, *passim*; Al. Popa, în *Acta Iranica. Textes et mémoires*, IV, *Études mithriaques*, Téhéran — Liège, 1978, p. 333—336.

[2] M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, I, Haga, 1956: Campania—Caprae, nr. 172, fig. 47; Roma, nr. 417, fig. 115; Verona (?), nr. 759, fig. 205; II, Haga, 1960: Pannonia, nr. 1656, fig. 422; Dalmatia, nr. 1906, fig. 495; Moesia Superior, nr. 2247, fig. 623.

[3] M. J. Vermaseren, *op. cit.*, II, nr. 1924, fig. 502 (Potaissa); nr. 2001, fig. 524 (Vințul de Jos); nr. 2142, fig. 580 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); nr. 2154, fig. 585 (Dierna); nr. 2085, fig. 561 (Timișoara); nr. 2068, fig. 553 și nr. 2073, fig. 556 (alte centre nedeterminate).

[4] CIL, III, 1534 (la Ulpia Traiana Sarmizegetusa); CIL, III, 1260 (la Alburnus Maior); CIL, III, 803 (la Ilișua); CIL, III, 838 (la Tihău); CIL, III, 1109, 1110, 1218 (la Apulum); C. L. Băluță, în *Acta Iranica. Textes et mémoires*, IV, *Études mithriaques*, Téhéran — Liège, 1978, p. 327—333; I. Serban — C. L. Băluță, în *Mysteria Mithrae, Études préliminaires aux réligions orientales dans l'Empire Romain*, 80, Roma, 1979, p. 573—578.

S C I V A, tomul 40, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1989, p. 381—383

Sacerdoţiile flamenilor *(flamines)* făceau parte din cariera municipală a decurionilor şi sînt relativ bine cunoscute în Dacia [5]. Inscripţia de la Lopadea Nouă, alături de cele de la Dierna şi Tibiscum, atestă că *flamines* erau *sacerdotes* nu numai ai cultului Romei şi împăratului, ci şi ai altor divinităţi [6].

Fig. 1. Relief votiv mithraic descoperit la Lopadea Nouă.

În inscripţie nefiind precizat dacă este vorba de *municipium Septimium Apulense* sau de *municipium Aurelium Apulense,* ci doar de *municipium Apulum,* ca şi pe alte inscripţii [7], putem încadra cronologic placa votivă între prima atestare epigrafică a *municipium Aurelium*

M·MAXINVS FLAM MA V S L M

Apulense, din timpul domniei lui Marcus Aurelius (CIL, III, 986) şi prima atestare a *colonia Aurelia Apulensis,* sub acelaşi împărat sau, mai probabil, în timpul domniei lui Commodus.

Marcus Aurelius Maximus, *flamen* în municipium Apulum avea probabil o *villa rustica* pe teritoriul din apropierea localităţii Lopadea Nouă, deşi în această zonă nu au fost descoperite, pînă acum, vestigii romane. Placa votivă a putut ajunge aci fie de la Decea, localitate

[5] CIL, III, 1064; 1065, 2; 1134; 1182; 7868 (?) (Apulum); CIL, III, 903 (Potaissa); CIL, III, 7664 (Napoca); CIL, III, 14468 (Dierna); CIL, III, 7997 (Tibiscum); CIL, III, 1198, 1398 (?), 1417a, 1448, 1482, 1486, 1503, 1509 cf. Dacia, I, 1924, p. 243 sqq; 6270 (= ILS, 7136) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[6] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 380, 383 şi notele 469, 501.

[7] CIL, III, 1141, 1211.

situată la cca 15 km nord-vest de Lopadea Nouă, unde este cunoscut un Mithreum [8], fie de la Apulum.

Relieful votiv mithraic este remarcabil prin particularităţile stilistice şi iconografice, prin îmbogăţirea repertoriului antroponomastic al Daciei romane şi prin atestarea epigrafică a unui *flamen municipii* la Apulum.

RELIEF VOTIF MITHRIAQUE DÉCOUVERT À LOPADEA NOUĂ

RÉSUMÉ

Sur le territoire de la commune Lopadea Nouă, département d'Alba a été découverte, par hasard, une plaque votive mithriaque en marbre blanc, bien conservée. Tipologiquement elle s'inscrit dans la type I (Campbell, Berytus, 11, 1954, p. 23), type bien connu dans la Dacie romaine. L'inscription : *M(arcus) Au(relius) Maxinus, flam(en) m(unicipii) A(pulensis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. La plaque votive date de la periode entre la première attestation épigraphique du *municipium Aurelium Apulense*, du temps du regne de Marcus Aurelius, et la première attestation de la *colonia*, *Aurelia Apulensis*, sous le même empereur, ou plus probablement, du temps de Commode.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Relief votif mithraique découvert à Lopadea Nouă

[8] M. Takacs, Apulum, 24, 1987, p. 173—177.

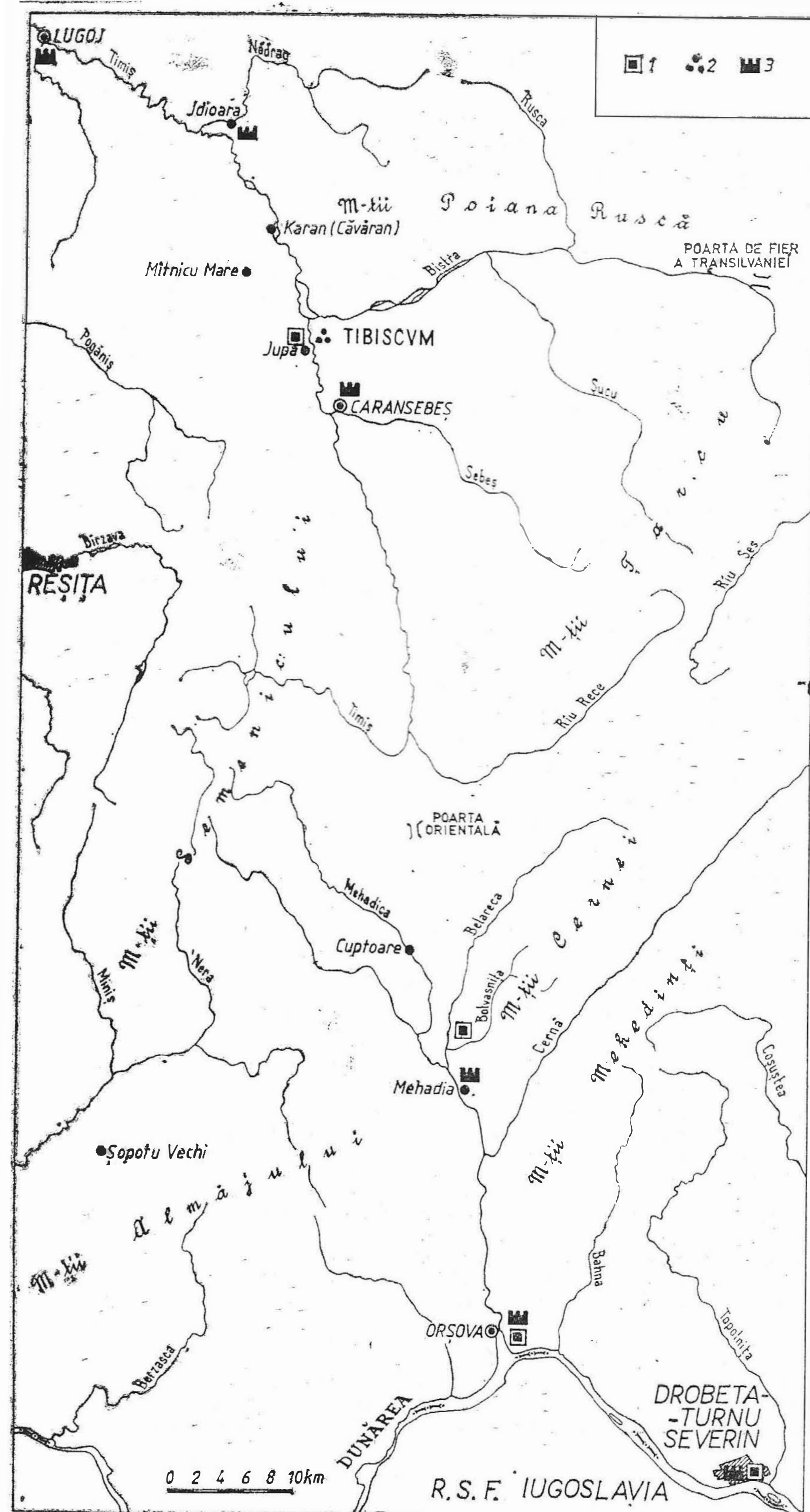

Fig. 1. Districtul Caransebeș în contextul sud-estului bănățean, cu localitățile și obiectivele menționate în text. Legenda: 1, castre romane; 2, așezare civilă romană; 3, cetate medievală.

O SPADĂ MEDIEVALĂ DE LA JUPA (JUD. CARAŞ-SEVERIN)

de ZENO PINTER

În timpul lucrărilor de excavaţie din primăvara anului 1986 de pe teritoriul satului Jupa, cam la 800 m SV de pavilionul rezervaţiei arheologice „Tibiscum", în cadrul balastierei A.E.I.P., a fost scoasă la suprafaţă o spadă medievală. Apariţia piesei într-o zonă de material aluvionar, în chiar albia actuală a rîului Timiş, nu ne permite stabilirea vreunei legături între această piesă şi locul ei de descoperire. Arma a putut fi pierdută sau aruncată în rîu în apropierea acestui loc, sau „spălată" de undeva din amonte între sec. XIV şi XX. Spada a fost donată Muzeului Judeţean de Etnografie şi Istorie Locală din Caransebeş unde, sub numărul de inventar 13766, se află în curs de restaurare, starea ei de conservare fiind precară.

Lungimea totală a piesei este în prezent de 1015 mm şi chiar dacă o porţiune din vîrful lamei s-a distrus prin oxidare, putem aprecia că lungimea originară nu a depăşit cu mult pe cea actuală. Greutatea spadei este de 1160 g şi de asemenea putem considera că şi iniţial, cu lama întreagă, neoxidată şi cu înmănnşarea, cel mai probabil din piele, nu a putut depăşi 1500 g.

Lama spadei, prevăzută cu două tăişuri, are lungimea de 810 mm şi lăţimea sub gardă de 55 mm, lăţime ce scade uniform spre vîrf pînă la 32 mm. Sub gardă, grosimea lamei este de 6 mm şi scade de asemenea spre vîrf la 3 mm. Pe cele două feţe ale lamei se poate observa o triplă şenţuire (şanţ pentru scurgerea sîngelui — „*Blutrinne*"), destul de puţin adîncită şi pierzîndu-se la cca 200 mm de vîrf.

Garda cu lungimea de 230 mm este de secţiune rectangulară (10/14 mm) in partea ei centrală, de fixare pe mîner şi circulară (cu diametrul de 8 mm) la extremităţi. În prezent în urma corodării metalului, garda s-a desprins, culisînd pe mîner. În acest fel se poate observa foarte bine tehnica de prindere a gărzii pe lamă şi mîner. Orificiul de prindere este alungit pentru a putea cuprinde umerii lamei în grosimea sa şi îngustat în partea ce cuprinde mînerul. Judecînd după lipsa vreunei urme de nituire, considerăm „baterea la cald" ca modalitate de fixare a acestui element.

Mînerul spadei, mai exact porţiunea acestuia cuprinsă între gardă şi buton, are lungimea de 140 mm, iar lăţimea de 30 mm deasupra gărzii şi 15 mm sub buton. Grosimea reprezintă în aceleaşi puncte 6 respectiv 4 mm.

În sfîrşit, butonul mînerului are forma aproximativă a unui poliedru regulat şi prezintă în secţiune un profil octogonal, atît în plan longitudinal cît şi în plan transversal, cu distanţa de 55 mm între laturile opuse. Masivitatea acestui element asigură echilibrarea armei şi uşurează mînuirea ei.

Radiografia piesei, executată pe filme normale (XEL), expuse la 70 KV, 10 mA de la 0,5 m timp de 40"[1], nu ne-a dezvăluit din păcate nici o urmă de ornamentare, damaschinare, sau vreun însemn de atelier, permiţînd în schimb observarea structurii metalului, a gradului de coroziune şi a modului de prindere a butonului pe mîner prin aceeaşi metodă a baterii la cald.

Condiţiile de descoperire, într-un loc ce exclude o cercetare arheologică concludentă, precum şi lipsa unui însemn de atelier sau a unei inscripţii, îngreuiază în cazul nostru o încadrare cronologică mai strînsă. În consecinţă, singurele mijloace de datare ce ne stau la dispoziţie rămîn cronologiile dezvoltate pe criterii tipologice. Analizînd părţile componente ale spadei, putem observa în primul rînd mînerul destul de lung (140 mm) în raport cu cel al spadei de la Grid (jud. Hunedoara) (122 mm)[2], sau cu cel al spadei din Poiana Prisăcii (jud. Caraş-Severin) (116 mm)[3] ceea ce pledează pentru încadrarea piesei în categoria spadelor gotice „pentru o mînă şi jumătate". În sprijinul aceleiaşi încadrări vine şi garda dreaptă şi destul de lungă (230 mm) şi lama lungă şi ascuţită spre vîrf. Aceste elemente caracterizează tipul spadelor pentru lovit şi împuns, formă de tranziţie între spadele romanice pentru lovit şi pentru o singură mînă şi cele gotice mai tîrzii pentru două mîini[4]. Aceste arme au evoluat din spadele romanice „clasice" prin alungirea şi îngustarea spre vîrf a lamei, de asemenea prin alungirea mînerului şi a gărzii, ca urmare a evoluţiei artei militare şi a procedeelor de călire, dar mai ales ca urmare a folosirii pe scară tot mai largă, pe lîngă cămaşa de zale, a armurii din plăci metalice, împotriva căreia

[1] Mulţumim cu acest prilej dr. Coriolan Răcăjdianu pentru sprijinul acordat.
[2] R. Popa, Sargetia, 9, 1972, p. 81.
[3] Z. Pinter, SCIVA, 3, 9186, 2, p. 186.
[4] A. Ruttkay, SlovArch 24, 1976, 2, p. 262.

SCIVA, tomul 40, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1989, p. 385—388

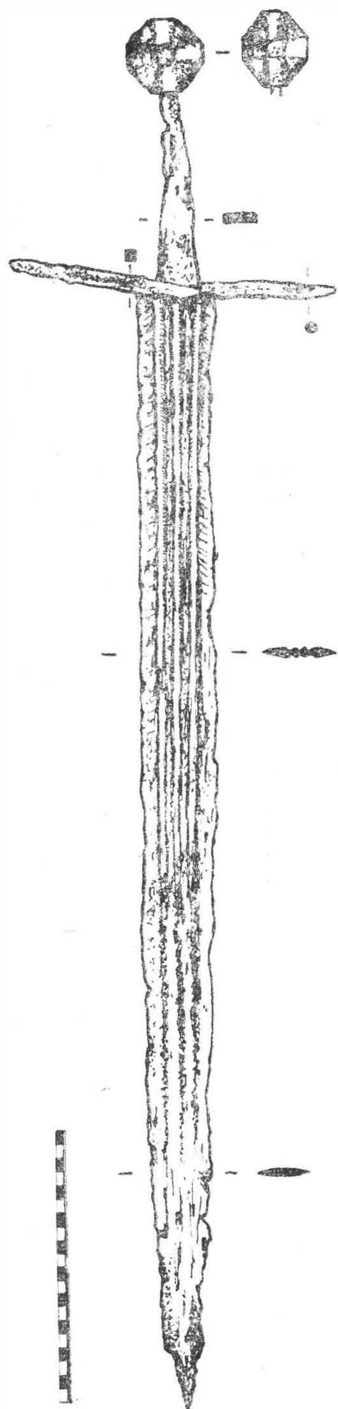

Fig. 1. Spada de la Jupa (jud. Caraș-Severin).

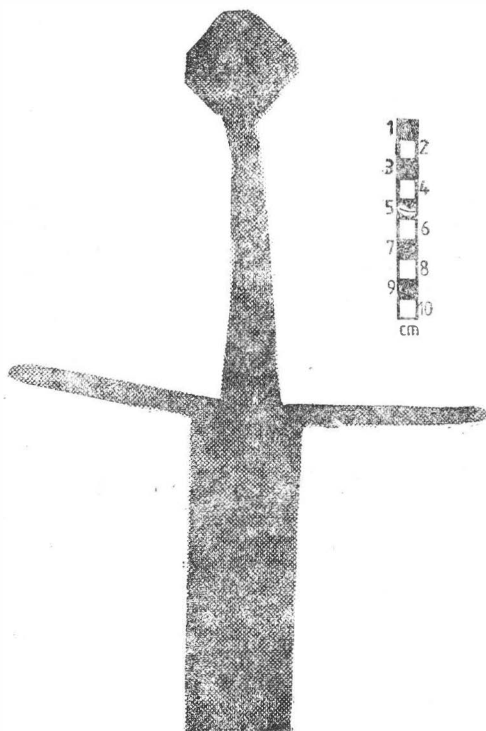

Fig. 2. Spada de la Jupa: mînerul, butonul și garda.

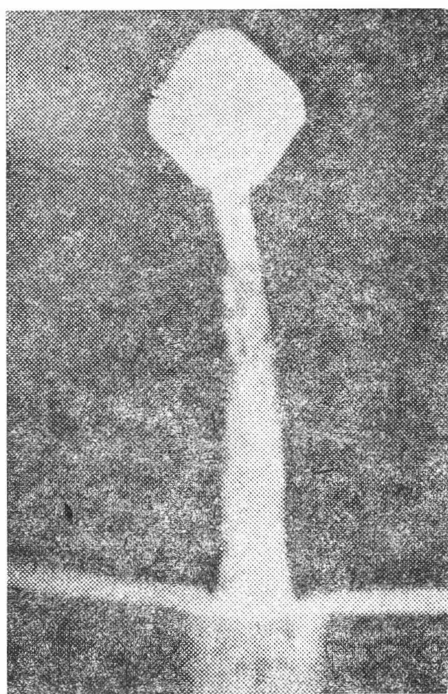

Fig. 3. Radiografie a mînerului, butonului și gărzii.

lovirea cu o singură mînă era ineficientă, ivindu-se în plus necesitatea unui vîrf ascuțit care să poată pătrunde prin interstițiile armurii [5].

A. Ruttkay, clasificînd armele slovace din sec. IX—XIV în funcție de forma butonului, a mînerului și a gărzii, încadrează butonul octogonal în tipul XX, iar garda în tipul 13 și consideră asemenea elemente ca aparținînd celei de-a doua jumătăți a sec. XIV, dar piesa pe care o consideră reprezentativă și o aduce spre exemplificare (spada de la Košice) este pentru două mîini [6]. La A. B. Hoffmeyer întîlnim două arme asemănătoare celei de la Jupa, încadrate în grupa pe care autoarea o numește *IIIc* și o datează în prima jumătate a sec. XIV. Este vorba de două spade „pentru o mînă și jumătate", una păstrată la British Museum (cca 1300—1325) [7] și alta la Züricher Landesmuseum (cca 1300—1350) [8], cea dintîi avînd pe lîngă dimensiunile foarte asemănătoare și butonul octogonal, o dublă șențuire mediană. În aceeași lucrare, se publică și o spadă cu același tip de buton și triplă șențuire, dar cu mînerul „pentru două mîini", inclusă în grupa *IIId* și păstrată la Toronto Royal Ontario Museum of Archeology [9]. În clasificarea propusă de M. Glosek și A. Nadolski pentru armele provenite din Polonia nu întîlnim piese de corespondență tipologică, toate armele cu buton octogonal fiind „pentru două mîini" și cu garda curbată spre lamă [10]. Și la A. I. Kirpičnikov, singura armă cu gardă dreaptă, dublă șențuire și buton octogonal (spada de la Kiev) este tot „pentru două mîini" [11].

Unele corespondențe tipologice se pot găsi și în reprezentările de arme din pictura murală veche. În biserica evanghelică (Sf. Margareta) din Mediaș, sînt reprezentate în pictura de curînd restaurată 11 spade, cîteva dintre acestea fiind tipologic foarte apropiate celei de la Jupa. Este vorba de spada ținută în mîini de pajul reprezentat în spatele regelui francez Ludovic IX (cel Sfînt) ce ține în mînă sceptrul cu floare de crin. Această spadă este reprezentată cu buton octogonal, gardă dreaptă și mîner lung în raport cu lama ascuțită spre vîrf. Două spade asemănătoare apar și pe peretele de N al navei centrale în scena „Sărutul lui Iuda"; una pe jumătate trasă din teacă și pe a cărei lamă se vede clar o triplă șențuire, alta purtată pe umăr de un personaj în

Fig. 4. „Sărutul lui Iuda", detaliu din pictura murală a Bisericii evanghelice C.A. (Sf. Margareta) din Mediaș, ante 1420.

[5] W. Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890, p. 244 sq.
[6] A. Ruttkay, *op. cit.* p. 260.
[7] A. B. Hoffmeyer, *Middelalderens Tveaeggede Svaerd*, Copenhaga, 1956, p. 21, pl. XIIId.
[8] *Ibidem*, p. 20, pl. XIIIb.
[9] *Ibidem*, p. 25, pl. XXIVb.
[10] M. Glosek, A. Nadolski, *Miecze średniewiczne z ziem Polskich*. Lódz 1970, p. 34 tab. III fig. 10; p. 50 tab. XX fig. 59.
[11] A. I. Kirpičnikov, *Voennoe delo na Rusi*, 1966, tabl. X, fig. 3.

armură din sec. XIV, tot cu triplă şenţuire, lamă ascuţită spre vîrf, gardă dreaptă şi mîner lung. Aceste picturi au fost realizate înainte de modificările arhitectonice aduse vechii bazilici. La 1420 nava centrală şi cea sudică au fost supraînălţate în vederea transformării monumentului într-o biserică hală, iar pilaştrii care au fost adăugaţi pe latura de N au suprapus şi distrus parţial pictura [12]. Zugravul anonim a folosit deci ca model, în reprezentările sale, arme aflate în folosinţă cel tîrziu la cumpăna sec. XIV—XV, mai probabil în a doua jumătate a sec. XIV.

În concluzie, observăm că atît butonul octogonal cît şi tripla şenţuire mediană sînt elemente caracteristice spadelor gotice pentru două mîini. Ca urmare, apariţia lor pe o armă pentru o mînă şi jumătate reprezintă un indiciu ce pledează pentru o datare mai recentă. Spada noastră poate fi deci încadrată tipologic în ultima fază de evoluţie a tipului *IIIc* al clasificării propuse de A. B. Hoffmeyer şi cronologic în a doua jumătate a sec. XIV. Cît priveşte provenienţa acestei arme, lipsindu-ne vreun indiciu al fabricaţiei externe şi fiindu-ne cunoscute asemenea piese produse în Transilvania încă din sec. XIII [13], ea poate fi considerată ca produs al atelierelor locale.

Din păcate, condiţiile descoperirii nu permit aprecieri legate de încadrarea piesei în tabloul istoriei locale, dar apariţia ei ne poate aminti conflictele legate de stăpînirea efectivă a Banatului de Severin şi a Mehadiei de-a lungul sec. XIV [14], lupta împotriva începuturilor expansiunii otomane şi în general bogata istorie a acestei zone.

EIN MITTELALTERLICHES SCHWERT AUS JUPA

(KREIS CARAŞ-SEVERIN)

ZUSAMMENFASSUNG

Da das Schwert zufällig in dem Flußbett der Temesch (Timiş) gefunden wurde, erlaubt sich der Verfasser nur typologische Betrachtungen darüber abzugeben. Durch Vergleiche mit ähnlichen Waffen aus der Umgebung und mit Waffendarstellungen kirchlicher Wandmalereien, sowie mit Hilfe der vorhandenen Fachliteratur wird das Schwert in den Typus IIIc, der von A. B. Hoffmeyer aufgestellten Klassifizierung eingereiht, d.h. chronologisch in die zweite Hälfte des 14. Jh.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Das Schwert aus Jupa, Kreis Caraş-Severin.
Abb. 2. Das Schwert aus Jupa, der Griff mit Knauf und Parierstange.
Abb. 3. Der Griff mit Knauf und Parierstange, Röntgenaufnahme.
Abb. 4. Die Gefangennahme Jesu, Detail aus der alten Wandmalerei der Evangelischen Kirche A. B. (Heilige Margaretha) aus Mediasch, entstanden vor 1420.

12 V. Drăguţ, RMM—MIA 2, 1976; cf. şi H. Bartesch, Kirchliche Blätter, Sibiu 8, 1987, p. 6.
13 K. Horedt, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1975, p. 330 sqq.
14 M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno—ungare în secolele XIII—XIV*, Bucureşti, 1981, p. 136—148.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (VIII, 1988)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Pentru antichitatea clasică și în special pentru cea romană provincială, inscripțiile au devenit cea mai importantă sursă de înnoire a informației istorice, inepuizabilă și nu o dată plină de surprize. Afirmația este confirmată și de conținutul acestei cronici: numărul important de inscripții noi descoperite ori revizuite, chiar simplele note și informații bibliografice, justifică gîndul cu care am pornit la publicarea acestui *supplementum* anual al culegerii naționale de inscripții. În speranța că ultimele volume din *Inscripțiile Daciei romane* nu vor întîrzia mult să-și facă apariția (un volum cuprinzînd inscripțiile de la Apulum este deja în curs de definitivare; dar cel privind Dacia Porolissensis nu a fost încă pus în lucru), dosarul epigrafic strîns de cronica noastră reprezintă încă de pe acum material suficient pentru realizarea unui *supplementum* general la această serie (IDR).

Dintre evenimentele epigrafice ale anului 1988, reținem centenarul publicației *L'Année épigraphique*, prilejul unui colocviu desfășurat la Paris între 19—21 octombrie 1988 (vezi *Nouvelles d'A. I. E. G. L.*, Epigraphica, 50, 1988, p. 300—301). Mai consemnăm apariția unui nou volum din Année épigraphique (1986).

La rubrica de generalități, în continuare, sînt prezentate cîteva din principalele publicații epigrafice ale anului precedent (vezi îndeosebi nr. 2 și 3).

GENERALITĂȚI

449. M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, 204 p.

Interesul aparte al acestui volum constă în structura sa, ca monografie istorico-epigrafică și arheologică: prima parte tratează despre istoria legiunii V Macedonica (p. 15 — 83; vezi îndeosebi prosopografia legiunii, p. 63—79), partea a doua despre castrul de la Potaissa (p. 84—188); urmează: încheiere, rezumat (în limba germană), indici. Ilustrația arheologică (50 de figuri, grupînd desene, în text; 28 planșe cu fotografii; 9 planșe cu planuri, grupate separat, la sfîrșitul volumului).

450. D. M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, 278 p.

Cea mai sintetică prezentare a acestei culegeri de studii ni se pare cea pe care autorul însuși o face în scurta-i *Deslușire* (p. 7): „Cu excepția unor texte mai întinse și mai închegate — conferințe destinate a fi înfățișate unui public de specialiști — , restul paginilor înmănunchiate în acest volum sînt fie note inspirate de lectura unei cărți sau unui anume [articol, fie luări de poziție în legătură cu teme controversate, pentru a căror interpretare aduc argumente noi, fie, în sfîrșit, încercări de întregire ori de emendare a unor documente fragmentare, năzuind să contribuie la întemeierea unor construcții mai vaste. Subiectele tratate sînt de o mare varietate și, aș zice, dacă mi-e îngăduit, de un nedezmințit interes pentru un cercetător care dorește să-și facă o idee despre numeroase aspecte, mai rar prezente în izvoare, ale vieții economice, so-

S C I V A, tomul 40, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1989, p. 389—399

ciale și culturale dintr-o mare parte a lumii antice, precum și despre tehnica utilizării și completării textelor epigrafice. Cei ce cunosc într-o oarecare măsură cercetările mai vechi ale autorului vor regăsi aici, dacă nu chiar pagini pe care le-au mai întîlnit cîndva în reviste de specialitate (în primul rînd Studii clasice), în orice caz preocupări care au dăinuit o viață întreagă, diversificate de o curiozitate mereu gata de asocieri neprevăzute". Materialul este grupat astfel: I. *Grecia și Roma ;* II. *Pontul stîng ;* III. *Varia ;* în încheiere, indici.

451. *Inscripțiile Daciei romane,* III. *Dacia Superior,* 4. *Zona răsăriteană,* adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. Russu, 1988, 302 p.

Strîngerea materialului epigrafic a beneficiat, ca și în cazul volumelor anterioare (III/1—3), de concursul unor colaboratori de la Universitatea și Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca — așa cum se indică pe verso foii de titlu. Din „precuvîntare" aflăm că volumul III/4 cuprinde „estul Daciei Superioare începînd de lîngă meridianul 23°30′ pînă la Carpați și Harghita spre sud și est, la Mureș și Arieș spre nord". Pentru diferite probleme, vezi recenzia noastră ce urmează să apară în SCIVA. Dintre scăderile imputabile și acestui volum (pentru cele anterioare, cf. dările nostre de seamă publicate în SCIVA, 31, 1980, 1, p. 101—121; RevIst, 34, 1981, 2, p. 360—363; SCIVA, 36, 1985, 3, p. 271—274), se pot deocamdată aminti: ilustrația este publicată în text (iar nu pe planșe aparte, pe hîrtie cretată, cum s-a procedat la IDR II și la cele trei volume apărute din seria ISM); fotografiile sînt retușate (uneori veritabile falsuri: vezi nr. 325 și fig. 209), astfel încît creează confuzii și întregiri eronate; și mai grav, se indică descoperite într-o anume localitate materiale care provin din altă zonă a Daciei (vezi nr. 181 din IDR III/4: în această cronică, nr. 496); unele contribuții sînt trecute sub tăcere, cînd prin soluțiile propuse pun în dificultate opiniile autorului. Volumul se încheie cu un tabel de concordanțe bibliografice, abrevieri, semne diacritice, indici.

452. M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum,* București, 1988, 200 p. Pentru unele probleme, vezi discuția noastră din SCIVA, 40, 1989, 2, p. 165—170, precum și nota din seria precedentă a acestei cronici (VII, 408) și recenzia din acest număr, p. 404—407.

453. Al. Avram, în Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte 7, 1988, 2, p. 87—91 (discuție pornind de la decretul de proxenie în onoarea lui Pasiadas, fiul lui Herodotos, descoperit la Callatis: Gr. Tocilescu, AEM, 17, 1894, p. 99—100, nr. 41; numele lui se regăsește pe amforele ștampilate de la Chersonesos).

454. Em. Doruțiu-Boilă, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 243—249. Autoarea urmărește legăturile cetății Callatis cu diferite centre grecești din zona Pontului și Egeei, pe baza inscripțiilor descoperite la Callatis și în unele cetăți din Pontul stîng (de exemplu, Histria), precum și de peste mări; inscripțiile completează, și în această privință, informațiile furnizate de izvoarele literare.

455. C. C. Petolescu, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281—286: în legătură cu inscripția onorifică de la Oescus (Moesia Inferior) dedicată primipilarului T. Aurelius Flavinus de către consiliul acestei colonii (CIL, III, 14416 = ILS, 7178).

456. Al. Suceveanu — Al. Barnea, în *Dialogues d'histoire ancienne,* 14, 1988, p. 119—152.

457. R. Ardevan, ActaMP, 12, 1988, p. 291—295. Autorul crede că expresia ὑνέμπορος τῆς Δακίας (r. 10) (IGB. III/2, 1590) poate însemna *negotiator vinarius Daciscus ;* Σύρος (r. 9) — etnonim, nu nume.

458. Demografie: A. Paki, SCIVA, 39, 1988, 4, p. 355—368 (despre populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa): eadem, ActaMP, 12, 1988, p. 215—227 (despre populația orașului Porolissum)

459. C.C. Petolescu, Thraco-Dacica, 9, 1988, p. 225—226.

XIII. *Notă asupra unei inscripții de la Viminacium* (CIL, III, 14507): dedicație pentru împăratul Septimiu Sever și fiul său M. Aurelius Antoninus (Caracalla), pusă de veteranii legiunii VII Claudia — recrutați în 169 și lăsați la vatră în 195; cîțiva erau originari din Dacia (Sarmizegetusa, Romula, Dierna, Ampelum), iar unii poartă nume traco-dacice *(T. Aur. Drigisa, M. Aur. Tiamarcus).*

XIV. *Un călăreț dac în garda imperială :* diploma militară din 7 ianuarie 230, prin care se acorda cetățenie unui *ex equite domini n(ostri) Aug(usti) M. Aurelio Deciani fil(io) Deciano colonia Malvese ex Dacia* (CIL, XVI, 144). Cognomenul nu pare latin — deoarece apare și ca patronimic al veteranului: acesta și-a adăugat unicul nume al tatălui său (un peregrin,

din teritoriul orașului Malva) drept cognomen (în mod normal, ar fi trebuit ca veteranul să-și indice filiația după *praenomen*-ul tatălui; dar acesta nu putea avea *praenomen* și *nomen*, deoarece abia fiul său M. Aurelius Decianus avea să primească cetățenia romană).

460. Em. Popescu, în: *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIEGL-Borghesi 86. Epigrafia e antichità*, 9, Faenza, 1988, p. 247—264. Studiu sintetic tratînd despre: materialul pe care s-a scris: aspect exterior, decorație, simboluri; scriere; frecvența inscripțiilor; limba; categorii de inscripții; reminiscențe ale trecutului și înnoire; aspecte demografice.

461—464: Amfore ștampilate:

461. Al. Avram — V. Sandu, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 53—58: un număr de 59 ștampile, unele de la Callatis sau din zona litoralului; în cele mai multe cazuri, de proveniență necunoscută. Centre de producție: Thasos, Sinope, Rhodos, Heracleea Pontică, Cnidos.

462. Al. Avram, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 287—313: 157 ștampile pe amfore, 9 pe țigle; cele mai multe descoperite la Callatis (91 exemplare) și Schitu (47). Loc de proveniență: Thasos, Sinope, Rhodos, Heracleea Pontică, Chersonesos, Cnidos, Amphipolis etc.

463. Al. Avram — Gh. Poenaru-Bordea, Dacia, N.S., 32, 1988, p. 27—35.

464. M. Alexianu, ArhMold, 12, 1988, p. 105—116.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

A. DACIA

465—466. C. M. Tătulea, Oltenia. Studii și comunicări, 5—6, 1984—1986 (Craiova, 1987), p. 41—43.

465. *Sucidava.* Fragment de placă de marmură. 0,157 × 0,106 × 0,033 m. Editorul consideră că fragmentul provine de la un relief cu mai multe registre; se păstrează doar partea stîngă a registrului inferior, cu imaginea lui Sol îngenunchiat în fața lui Mithra, apoi scena banchetului (se observă doar picioarele mesei). Pe plintă, un rest de inscripție, litere înalte de 2,3 cm.

C. M. Tătulea, *op. cit.*, p. 41—42; vezi încă: Oct. Toropu — C. M. Tătulea, *Sucidava-Celei*, București, 1987, pl. 38/3 (foto).

[S(oli) I(nvicto)] M(ithrae), Spe(...) Ro[...]

Din fotografia publicată in ghidul din 1987, nu rezultă că litera *R* ar fi în ligatură cu *E*, cum se propune în articolul independent publicat de Tătulea.

466 (= 410). *Sucidava.* Placă votivă din marmură albă, cu reprezentarea sacrificiului mithriac. 0,28 × 0,245 × 0,022 m. Pe cadrul de jos, îngust (2—2,8 cm), inscripție cu litere înalte de 0,8—1,3 cm.

C. M. Tătulea, *op. cit.*, p. 42—43, fig. 1 (foto); Oct. Toropu — C. Tătulea, *Sucidava-Celei*, p. 166, fig. 40.

Aur(elius) Saturninus v(otum) posuit

467. *Sucidava.* Ștampile tegulare; dimensiunile nemenționate. Imprimare inversă (retrogradă).

Oct. Toropu — C. Tătulea, *Sucidava-Celei*, p. 103, fig. 25/4.

Rom(ulus) p(rae)p(ositus) c(ohortis) IIII

Pe baza acestei descoperiri, rectificăm lectura altei ștampile (fragmentare) tot de la Sucidava, publicată de noi în SCIV, 22, 1971, 1, p. 109, nr. 3, fig. 3/1: în loc de *[Al]mo*, iar în continuare marginea chenarului ștampilei în formă de *tabula ansata*, citim acum:

Rom(ulus) [p(rae)p(ositus) c(ohortis) IIII]

468. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (amfiteatru). D. Alicu — A. Paki, ActaMN, 22—23, 1985—1986, p. 469—476.

C. Daicoviciu (ACMIT, 4, 1932—1938, p. 400) menționa astfel o descoperire din anii 1934—1936: „intrare la tribune pentru personalul tehnic „mensores", cum spune inscripția de pe prag". Redescoperită în 1966. Bloc de piatră utilizat ca prag al unei intrări într-o încăpere cu acces dinspre arenă; 1,35 × 0,55 m; spre marginea pragului, două orificii rotunde pentru drugii de metal care susțineau ușa. Inscripția: *Loc(us) menso[r---].*

Analizînd atestările termenului *mensor*, autorii ajung la concluzia că este vorba de un *mensor frumentarius* — însărcinat cu efectuarea distribuirilor de grine (vezi IDR, III/2, 72: un personaj care a donat 80 000 de sesterţi *ad annonam*). Inscripţia ar desemna camera unde se păstrau greutăţile de cîntar pentru efectuarea acestor distribuiri.

469—478. I. Piso, ActaMN, 22—23, 1985—1986, p. 487—501.

469. Fragment de altar de calcar (partea superioară), cu inscripţia gravată pe faţă şi lateral. 0,50 × 0,28 × 0,20 m. Litere de 7,5 şi 10,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Publicată iniţial de D. Radu, Apulum, 5, 1961, p. 101, nr. 5, fig. 5; revizuită de I. Piso, *loc. cit.*, p. 487, nr. 1, fig. 1 a—b (foto).

I.O.M.
PRO.SM
MVLP

D. Radu citea în r. 2—3: *pro s(alute) M(arci?) / M(arcus) Ulp(ius)?* ; Piso propune: *pro s(alute) M/M(arcorum) Ulp(iorum)...* Lateral: *Io/vi/* sau *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]...*

470. *Apulum*. Fragment de altar de calcar; 0,22 × 0,20 × 0,20 m. Litere de 6 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, *loc. cit.*, p. 488, nr. 2, fig. 2 a—b (foto, desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

. . . .

471. *Apulum*. Altar de calcar, cu capitelul şi cîmpul inscripţiei parţial deteriorate. 0,44 × 0,24 × 0,17 m. Litere de 3 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

CIL, III, 1167; I. Piso, *loc. cit.*, p. 488—489, nr. 3, fig. 3 a (foto).

De la prima lectură a inscripţiei (mss. lui Thalson; inscripţia mai este semnalată în Kronstädter Satelit, 1847, nr. 51, p. 213, precum şi de J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des clasischen Altertums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Braşov, 1851, p. 161, nr. 273), din cîmpul inscripţiei s-a şters începutul r. 4—5 şi litera *P* din r. 6. Piso citeşte însă şi alte litere din r. 1—3, pe care Thalson nu le observase.

CIL, III, 1167	Piso:
/ / / / / / / / / / / / / / /	*[Sil]v[a]no*
/ / / / / / / / / / / / / / /	*... sac(rum)*
/ / / / / / / / / / / / TE	*[M. U]lp(ius) Te-*
RENTIVS	*rentius*
EX. VISO	*ex viso*
P	*p(osuit)*

472. *Apulum*. Fragment de lespede de calcar (probabil de stelă funerară: partea de sus a cîmpului inscripţiei). 0,31 × 0,23 × 0,16 m. Litere înalte între 6,5—8 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, *loc. cit.*, p. 489, nr. 4, fig. 4 a—b (foto, desen).

D(is) [M(anibus)]
[.]o m ...
. . . .

473. *Apulum*. Cinci fragmente dintr-o lespede de calcar. Litere înalte de 5—6 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

B. Cserni, ATEvk, 14, 1908, p. 5 (fragm. *a*, fără partea de sus; descoperit în 1907; tot atunci au fost probabil descoperite fragm. *b-e*); Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 130—131, nr. 14 (fragm. *b*); I. Piso, *loc. cit.*, p. 489—490, nr. 5, fig. 5 (desen, foto).

a—d:	e:
Q	*SM*
Aur(elius) ?T ... us, tessc-	*fil(ius, -a?)*
rar[ius, coniu]x eius,	
et E ... filius	
[?matri] ?pien[tissi]m(a)e	
. . . .M.	
. . . . .IIus	
. . . . .[bene mere]ntibus	

474. *Apulum*. Bază de calcar, descoperită în anul 1970, în săpăturile de la catedrala romano-catolică; 1,45 × 0,46 × 0,69 m. Litere înalte între 3—9,5 cm.

I. I. Russu, RevMuz, 9, 1980, p. 39—40, nr. 8, fig. 8 (AnnÉp, 1980, 743); revizuire: I. Piso, *loc. cit.*, p. 490—492, nr. 6, fig. 6 a—b (foto, desen).

C(aio) N[onio] ...,
leg(ionis) XI[II Gem(inae)],
Non(io) I ...
vix(it) an(nis) XXV, No[n(io)] ...
vix(it) an(nis) XXIII ... [Vic-]
torin(a)e, v[ix(it) an(nis) ...]
?Ingen(u)i, vi[x(it) an(nis)]..
D. MG.
Non(ius) Im ...
[ve]t(eranus) ex ... [leg(ionis)]
XIII G(eminae) ne[?potibus]
. . . .

475. *Apulum*. Fragment de lespede de calcar (partea din stînga şi de sus lipsă), descoperită în cursul săpăturilor de la catedrala romano-catolică.

I. I. Russu, RevMuz., 9, 1980, p. 36—38, nr. 5 (AnnÉp, 1980, 740); revizuire: I. Piso, *loc. cit.*, p. 492—494, nr. 7, fig. 7 a—b (foto, desen).

. . . . Filomel(us),
[arm(orum)] custos le(gionis) X[I]II
[G(eminae), v]ixit a(nnis) XXXII.
... Corolla et Aur(elius)
[C(h)]restus et Aelia
[V]ictorina, heredes
eius, b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

476. *Apulum*. Fragment de lespede de calcar; cîmpul inscripţiei era mărginit de un chena simplu. 0,52 × 0,50 × 0,18 m. Litere înalte de 4—5 cm. Muzeul din Alba Iulia.

I. Piso, *loc. cit.*, p. 494, nr. 8, fig. 8 a—b (foto, desen).

. . . .
... ius Vi[?n-]
[?de]x Fabr(?icio) A-
[?polli]nari L.
... G. a(d)stante
E.L

În legătură cu caracterul inscripţiei, vezi comentariul editorului.

477. *Apulum*. Fragment de lespede de calcar. 0,20 × 0,20 × 0,18 m. Litere rudimentar gravate, înalte de aproximativ 1,5 cm (urme de vopsea roşie).

I. Piso, *loc. cit.*, p. 495, nr. 9, fig. 9 a—b (foto, desen).

... ?D ...
. RVCIV ...
Malcu[s] ...
Quietu[s]
Apollin[aris] ...
Victori[nus] ...
AMBIBA (?)
QVI ...

În r. 3, *Malcus* era probabil un palmirenian: cf. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I, Bucureşti, 1981, p. 218.

478. *Apulum*. Fragment de lespede de marmură; condiţii de descoperire necunoscute. 0,155 × 0,115 × 0,025 m. Litere înalte de 1,5—2 cm; în r. 2, 4 şi 5, ligatura *V* + *S*. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, *loc. cit.*, p. 495—496, nr. 10, fig. 10 a—b (foto, desen).

. . . . AN
. . . . [? ?]nus
. . . . er
. . . . . [?D]acus
[Mar]cellus

479—492. Ion T. Lipovan, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 59—71.
Materiale apărute cu ocazia unor lucrări cu caracter edilitar sau industrial în oraşul Zlatna. Fotografiile, obscure, nu permit controlul lecturii.

479. *Ampelum*. Altar votiv de calcar; descoperit în 1985, în albia corectată a văii „Rudelor", în aval de ITA Zlatna. 0,69 × 0,38 × 0,22 m. Litere înalte de 3,5 cm; marginea dreaptă a inscripţiei (r. 2—5) uşor distrusă. Muzeul din Zlatna.
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 59, fig. 1/1 a—b (foto, desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Fortu-
natus,
Caes(aris) n(ostri)
ver(na), VALE (?)
v(otum) s(olvit) l(ibens)

480. *Ampelum*. Altar votiv din gresie roşcată; capitelul bogat ornamentat (separat, pe trei laturi, de cîmpul inscripţiei printr-un brîu de *denticuli*). Descoperit în 1985, la Pătrinjeni, punctul „Duroi", cu ocazia construirii unui pod de cale ferată peste Ampoi. 0,59 × 0,37 × × 0,23 m. Litere înalte de 3,5 cm. Colecţie particulară din Suseni (Petru Ursaleş).
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 59—61, nr. 2, fig. 1/2 (foto).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro salute
M(arci) Val(eri) Mart-
ini, dec(urionis) col(oniae),
v(otum) l(ibens) p(osuit)

3—4 *M(arcus) Val(erius) Mart/in(us), dec(urio) col(oniae)* Lipovan (greşit). Dedicantul era decurion al coloniei Apulensis.

481. *Ampelum*. Altar votiv din gresie cenuşie; capitelul împodobit cu un fronton cu rozetă în centru şi acrotere la colţuri. Descoperit în 1986, în partea de sud a perimetrului aşezării antice. 1,30 × 0,46 × 0,43 m. În r. 2, ligatura *L* + *I*.
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 61, nr. 3, fig. 1/3 (foto).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
P. Aelius
Baebius,
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

482. *Ampelum*. Coloană de gresie cenuşie; î = 2 m, diam. = 0,30—0,35 m. Utilizat ca stîlp de susţinere a unui cerdac (str. Calea Morilor, nr. 35, Zlatna).
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 61, nr. 4, fig. 2/1 a-b (foto, desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
... MI ......
.......IVM

Lectura incompletă (coloana fiind acoperită de un strat de văruire recentă).

483. *Ampelum*. Bloc de gresie gălbuie, spart în două; după editor, de la un altar funerar (ceea ce este îndoielnic, judecînd după grosimea mică a pietrei). Descoperit în 1984, în aval de ITA Zlatna. 0,35 × 0,44 × 0,17 m. Inscripţia este cuprinsă într-un chenar; litere înalte de 4—4,5 cm.
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 61, nr. 5, fig. 2/2 a—b (foto, obscur; desen).

D(is) [M(anibus)]
Ael(ius) Sec[undus]
v(ixit) an[nis]
Ae(lia) Evọ[cata...]
co[niugi?]
b(ene) m(erenti) [p(osuit)]

484. *Ampelum*. Fragment de stelă funerară de gresie cenuşie; descoperită în 1986 în necropola de sub „Grui". 0,86 × 0,55 × 0,22 m. Cîmpul inscripţiei este cuprins de un chenar (0,68 × 0,48 m); litere înalte de 6 cm în r. 1, de 5 cm în celelalte. Muzeul din Zlatna.
I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 63, nr. 6, fig. 3/1 (foto).

D(is) M(anibus)
F(lavius) Maximu[s]

Surus, sace[r-]
dos, vix(it) ann(is)
5 *XLV; Casto[r]*
et Foebus pi(entissimi)
b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

Cognomenul *Surus* indică originea orientală; posibil *sacerdos* al lui Iupiter Dolichenus.

485. *Ampelum.* Fragment de stelă funerară de calcar (partea stîngă): descoperit în 1985 în aval de ITA Zlatna. 0,47 × 0,20 × 0,10 m. Cîmpul inscripţiei încadrat de un chenar cu caneluri în spirală. Muzeul din Zlatna.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 64, nr. 7, fig. 3/3 a-b (foto, desen).

...O CA [.]
...S VIX
anni]S XXXVI
NSI(?)VER
VII

În r. 4, primele trei litere păstrate nu sînt sigure. De verificat pe piatră. Editorul se gîndeşte şi la completarea *n(o)s(tr)i.*

486. *Ampelum.* Fragment de lespede funerară din gresie cenuşie (partea de sus), încadrată de un chenar simplu profilat. 0,80 × 0,36 × 0,33 m. Litere înalte de 11 cm.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 64—65, nr. 8, fig. 4/1 (desen).

D(is) M(anibus)
...IAI
. . . .

487. *Ampelum.* Tăbliţă (?) ceramică, avînd pe faţa netedă o inscripţie (8 rînduri) zgîriată înainte de ardere; textul nedescifrat, în afară de numele lui *C. Iulius Proculus*, cunoscut din mai multe descoperiri, tot de la Ampelum, aparţinînd epigrafici minore (I. T. Lipovan, AIIA Cluj-Napoca, 26, 1983—1984, p. 301—310 = CEpR, VI, 1986, 385; idem, Sargetia, 18—19, 1984—1985, p. 141—147: opaiţe cu ştampila *G.I.P.*).

I. T. Lipovan, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 66, nr. 12, fig. 5/1 (foto).

488. *Ampelum.* Fragment de cărămidă. Înainte de ardere, pe faţa netedă s-a zgîriat inscripţia (litere înalte de 2 cm): *AVRELI.*

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 66—67, nr. 13, fig. 5/2 a-b (foto, desen).

489. *Ampelum.* Fragment de cărămidă descoperit în 1986 în noua albie (corectată) a pîrîului Valea Rudelor, în aval de ITA Zlatna.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 67—68, nr. 14, fig. 6/1 a-b (foto, desen).

Pe faţa netedă, se păstrează imprimată (în adînc, invers) litera *H* (2,2 cm). Ca atribuire, autorul se gîndeşte la *numerus Maurorum Hisp.* (despre prezenţa acestei unităţi auxiliare la Ampelum, vezi IDR, III/3, 302, 312, 325, 339).

490. *Ampelum.* Fragment de ţiglă ştampilată: autorul omite să indice dimensiunile cartuşului, dar arată că literele sînt înalte de 1,5—2 cm.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 68—69, fig. 6/2 a-b (foto, desen).

[Leg.] IIII FL

Probabil totuşi că ultimele litere sînt *FF.*

491. *Ampelum.* Fragment de ţiglă ştampilată. Cartuş dreptunghiular, înalt de 3,5 cm.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 69, fig. 5/3 a-b (foto, desen).

[Leg. X]III G(emina)

492. *Ampelum.* Fragment de ţiglă ştampilată; se păstrează doar sfîrşitul cartuşului.

I. T. Lipovan, *loc. cit.*, p. 70, fig. 6/3 a-b (foto, desen).

...ASI

Litera *S* inversată (ca *Z* cursiv sau cifra arabă 2). Editorul apropie de ştampilele *MASY* de la Tibiscum (IDR, III/1, 262).

493—498. Rectificări la IDR, III/4.

499 (= IDR, III/4, 79). Războieni-Cetate (Ocna Mureş, jud. Alba). Ştampila *APBN*, menţionată după C. Daicoviciu (AISC, I/2, 1928—1932, p. 61 = *Dacica*, p. 217), nu este „o

lectură greşită a epigrafistului clujean în loc de *A(la) P(rima) B(atavorum) ∞*" ; ea trebuie să fi existat cu adevărat, dar ultima literă nu era *N*, ci ligatura *A + N + T*, deci : *a(la) p(rima) B(atavorum) Ant(oniniana)*. Vezi şi nr. următor.

494 (= IDR, III/4, 81). Ştampila *[al(a) I] Bat(avorum)* (după un desen de I. Téglás ; Russu omite să arate unde se păstreazl desenul) ; dar ultimele două litere trebuie să fie ligatura *A + N + T* (vezi nr. anterior).

495 (= IDR, III/4, 152). Cristeşti (jud. Mureş). Ţiglă cu ştampila *ALIB* ; este preferabil a o atribui alei I Bosporanorum, deci a o integra în contextul epigrafic al acestei localităţi.

496 (= IDR, III/4, 181). Cincşor (com. Voila, jud. Sibiu). Ţigle cu ştampila cohortei II Flavia Bessorum ; la fig. 107 : „Ţigle cu numele unităţii *C II F B* din Feldioara (Muz. Sibiu)" (evident, eroare, din neatenţie pentru Cincşor). Dar patru din desenele de la fig. 107 au fost introduse fraudulos printre cele din această localitate, căci au fost în realitate publicate de D. Tudor şi provin de la Rucăr (SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 92, fig. 4 = IDR, II, 607; cea din stînga sus), de la Bîrseşti (cea din mijloc: SCIV, 16, 1965, 1, p. 182, nr. 10, fig. 4/1 = IDR, II, 71) şi Stolniceni (cea din stînga jos : SCIV, 16, 1065, 1, p. 184, nr. 12, fig. 4/3 = = IDR, II, 561) ; vezi şi I. Bogdan Cătăniciu, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 284, fig. 5/2 (cea din colţul drept de sus al fig. 107 din IDR, III/4 : aici sînt grupate toate cele cinci desene, atribuite însă eronat de Russu castrului de la Feldioara).

497 (= IDR, III/4, 265). Inlăceni (com. Atid, jud. Harghita). Inscripţia a fost dedicată nu lui Caracalla (care nu a suferit oficial o *damnatio memoriae*), ci lui Severus Alexander ; titlurile triumfale sînt cele de *Parthicus* şi *Persicus Maximus* (vezi Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latină*, Milano, 1968, p. 472).

498 (= IDR, III/4, 318). Olteni (jud. Covasna). Toţi cei ce s-au ocupat de această ştampilă au considerat ultima literă o ligatură : *E + L* (litera *L* inversată) sau *E + T* (litera *T* răsturnată). După părerea noastră (SCIVA, 25, 1974, 4, p. 602—603, nr. 10), este vorba de ligatura *E + S* ; litera *S* este sugerată de liniuţa pornind în jos din capătul stîng al barei orizontale a acelui „*T*" răsturnat. În acest caz, cele patru haste orizontale fac parte din numărul de ordine al trupei şi gentiliciul ei, deci : *c(ohors) II Fl(avia) Bes(sorum)*.

499—505. R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, ActaMN, 22—23, 1985—1986 (apariţie ; 1988), p. 541—552. Cinci inscripţii ; păstrate la Muzeul judeţean Cluj.

499. *Napoca*. Lespede (stelă funerară) cuprinsă de un chenar simplu. 1,50 × 0,80 × × 0,17 m. Litere de 6—6,5 cm.
R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 542, nr. 1, fig. 1 a-b (foto, desen).

D(is) M(anibus)
Fl(aviae) Ursulae
v[ixi]t ann[is]
LXXXII[I] ; Fl(avia) Cae-
mina, lib(erta), pro
pietate patr-
on(a)e suae po-
suit bene me-
renti

Editorii remarcă raritatea cognomenului libertei (nota 10).

500. *Napoca*. Fragment de lespede de calcar, mărginită de un cadru canelat. 0,255 × × 0,30 × 0,25 m. Litere înalte de 3 cm ; urme de minium.
R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 542—544, nr. 2, fig. 2 (desen).

. . . . . T
. . . . LI
. . . ṪER
. . . .

501. *Napoca*. Fragment de lespede de clacar. 0,65 × 0,40 × 0,23 m. Litere înalte de 9 cm ; în r. 2, ligatura *T + E*.
R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 544, nr. 3, fig. 3 a-b (foto, desen).

. . . . . VS
. . . . V̇SETA

502. *Napoca.* Fragment de lespede de calcar. 0,53 × 0,30 × 0,18 m. Litere înalte de 4,8 cm.

R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 544, nr. 4, fig. 4 a-b.

. . . . VA . . . .
mil(es) leg(ionis) X[III G(eminae) ex-]
cept(or) legati [Aug(usti)],
vix(it) ann(is) XX . . .
5 *M. Val(erius) Max[i]min[us],*
actar(ius) coh(ortis) . . .

Pentru *exceptor*, editorii citează Fiebiger, RE VI 2 (1909), col. 1565; A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2], Köln-Graz, 1967, p. 37 și 48 (nota 16), 73. La Apulum: I. Berciu — Al. Popa, Latomus, 23, 1964, 2, p. 302—310 (= Apulum, 5, 1965, p. 180—187). Scrib în serviciul guvernatorului.

Numele cohortei este pierdut; editorii au în vedere eventual *cohors I Alpinorum*, care a staționat un timp la Napoca (N. Vlassa, ActaMN, 2, 1965, p. 34; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978, p. 15, nr. 39/2).

503. *Napoca.* Fragment de calcar cu inscripție, reutilizat la un mormînt. 0,30 × 0,17 × × 0,15 m. Litere frumoase, înalte de circa 8 cm.

R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 548, nr. 5, fig. 5 a-b (foto, desen).

. . . VIO . . .

Textul poate fi eventual citit și cu literele răsturnate.

504 (= CIL, III, 7667). *Napoca.* Stelă funerară reutilizată ca acoperiș la un mormînt.

R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 550—551 *a* (revizuire r. 4).

[D(is)] M(anibus)
V[i]ctorina
vix(it) [a]nnis XVI;
posuit Qu[iet]a
5 *mat[e]r b(ene) m(erenti) p(onendum) cu-*
ravit

505 (= CIL, III, 7664). *Napoca.* Fragment de inscripție funerară.

R. Ardevan — I. Hica-Cîmpeanu, *loc. cit.*, p. 551 *b*.

Completare și ameliorare: *viv(o)* în loc de *vix(it)* (ultimul cuvînt păstrat din ultimul rînd).

506. *Porolissum.* Altar descoperit în cursul săpăturilor din castru, în 1987. Nu se menționează dimensiunile.

N. Gudea — E. Chirilă, ActaMP, 12, 1988, p. 153, fig. 7 (desen).

Lectura editorilor:

IVPP(iteri) M(aximo)
MABIDAS HVTRI
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

„Prescurtarea numelui zeului Jupiter sub forma *IVPP* (ceea ce ar implica forma greșită de dativ Iuppiteri în loc de Iovi) este cu totul insolită și necunoscută pînă acum; ea este desigur în legătură cu numele oriental al dedicantului (sau executantului) care nu vorbea corect limba latină".

S-ar putea însă ca în r. 1 să fie un vocativ: *Iup(iter) M(axime)*! În r. 2, prima literă nu pare a fi *M* (culcat), ci litera greacă Σ.

507—508. N. Gudea, ActaMP, 12, 1988, p. 175—189.

În 1986, la intrarea principală în orașul roman Porolissum, s-a săpat o construcție fortificată: 45,50 × 35 m (laturile lungi orientate N-S); pe latura de sud, în poziție centrală, se afla o poartă, asemănătoare cu aceea a unui castru; pe latura de nord, exact pe direcția porții, se afla un zid adosat zidului de incintă; de la poartă la turn a fost identificat un drum de piatră; de o parte și de alta a drumului, urmele a două construcții. N. Gudea identifică ipotetic această incintă cu o stație vamală.

Lîngă peretele de est, spre drum, s-au descoperit, căzute cu fața în jos, două altare cu inscripții; autorul presupune că au fost fixate lîngă zidul de incintă, cu fața spre drum.

507. *Porolissum.* Altar de gresie dură, nisipoasă; în partea superioară prezintă o adîncitură pentru depunerea ofrandelor. Capitelul este ornat cu un fronton triunghiular; între fronton și cîmpul inscripției, precum și între acesta și bază, profilatură simplă. 0,67 × 0,44 m. Cîmpul

inscripției : 0,575 × 0,57 m ; litere înalte între 3,5—4,5 cm ; ligaturi : r. 1 *E*+ *T*, 9 *H* + *O* + *N*, 11 *E* + *T*.

N. Gudea, *loc. cit.*, p. 178, fig. 5—6 (foto, desen).

Pro salute
et victoria
Imp(eratoris) Caes(aris) [M(arci)]
[Aur(eli) Antonini]
[Commodi P(ii) F(elicis)]
Aug(usti) n(ostri), restitu-
tori commerc(iorum),
et Genio p(ublici) p(ortorii) Illy-
rici, Cl(audius) Xenophon,
proc(urator) Aug(usti) n(ostri), per
Marcion(em) et Pol(ionem) vil(icos)

R. 3—5, numele împăratului a fost martelat.

Cl. Xenophon mai apare în Dacia, la Sucidava, ca *proc(urator) Aug(usti)*, într-o inscripție dedicată tot împăratului Commodus de către Zoticus și Salvianus, *ser(vi) vi[l(lici)]* (CIL, III, 8042 = IDR, II, 188). Cariera lui ne este mai bine cunoscută dintr-o inscripție de la Ephes (CIL, III, 7127 = ILS, 1421 ; cf. H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, II, Paris, 1960, nr. 222) : nu a îndeplinit milițiile ecvestre, intrînd în serviciul administrativ, mai întîi ca procurator al drumurilor capitalei, spre sfîrșitul domniei lui Marcus Aurelius ; din 180 se afla în Egipt. Apoi a devenit procurator de rang centenar al Daciei Apulensis (Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066 : „vers 183"), după care a fost numit procurator al minelor de argint din Pannonia și Dalmatia. Abia acum, în ultimii ani ai deceniului, a primit administrația vămilor din Illyricum, pentru Moesia Inferior și cele trei Dacii ; în această calitate apare în inscripția de la Sucidava (titulatura imperială ne obligă a data inscripția înainte de 190), precum și în aceea recent descoperită la Porolissum. A urmat funcția de subprefect al annonei capitalei imperiului (tot de rang centenar), după care a fost trecut în postul de rang ducenar de procurator al provinciei Asia. Se pare că T. Claudius Xenophon s-a numărat printre sprijinitorii lui Septimiu Sever, ceea ce i-a atras numirea în Asia (prin 193—194?), apoi a fost trimis cu o misiune în Africa (înainte de 198).

Inscripția de la Porolissum aduce un nou argument în sprijinul ipotezei lui N. Gostar (SCIV, 2, 1951, 2, p. 175), anume că stațiile vamale erau deservite, în numele procuratorului imperial, de doi *servi villici*. În acest caz, și Aurelius Heraclitus (Pflaum, *Carrières*, II, nr. 253), *proc. Auggg.* dintr-o inscripție de la Drobeta (IDR, II, 15), apare tot ca procurator vamal, iar nu ca procurator al Daciei Apulensis.

508. *Porolissum*. Altar votiv din piatră calcaroasă ; capitelul ornamentat (parțial distrus). 1,29 × 0,60 × 0,71 m. Cîmpul inscripției : 0,61 × 0,585 m ; ligaturi : r. 7 *N* + *T*, 9 *E* + *T* ; martelare în r. 4—5.

N. Gudea, *loc. cit.*, p. 178—179, fig. 7 (desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro salute Imp(eratoris) M(arci)
Aurel(ii) Antonini
Aug(usti) [Commodi]
[Pii Fel.] et Genio p(ublici) p(ortorii)
vectigalis Illyr(ici),
procurante [Pompe?-]
io Longo, proc(uratore)
Aug(usti), Felix et Luc(ius), vil(ici)

7 în desen : *PROCVRANT* (ligatura *N* + *T*), fără *E*.

Editorul nu ne informează pe ce bază completează în r. 7 *POMPE*—probabil se mai văd resturi de litere.

Unul din sclavi mai apare într-o inscripție de la Porolissum : *Felix, Aug(usti) n(ostri) vil(icus)* (C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 323, nr. 1 ; observația lui N. Gudea).

Împăratul a cărui memorie a fost condamnată este Commodus ; datorită nomenclaturii imperiale, inscripția datează înainte de anul 190. Probabil că Pompeius (?) Longus a primit, ca și Claudius Xenophon, administrația vămilor din Moesia și cele trei Dacii, dar înaintea acestuia.

B. MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

509. Oituz (jud. Constanța). Fragment de placă de marmură scoasă la suprafață în timpul arăturilor, descoperită în anul 1982. 0,182 × 0,229 × 0,061 (0,043) m. Face parte dintr-un basorelief cu reprezentarea Cavalerului trac. Din cîmpul sculpturii s-au păstrat: copita din spate a unui cal, vîrful încălțămintei unui personaj călare (identificat cu Eroul cavaler) și cîinele, spre dreapta. Cîmpul inscripției este înalt de 13 cm (placa este ruptă pe lățime); litere înalte între 11—15 cm.

Cristian Matei, Symposia Thracologica, 6, 1988, p. 159—160; idem, Thraco-Dacica, 9, 1988, p. 219—223.

Ἥρωι Ιρσαιῳ Ι[. . . . .]
εὐχαριστήριο[ν ἀνέθηκεν].
Διάδοκοι ἀδελ[φ]ο[ὶ Τειμο- sau Ἀγατο-?]
κλῆς, Διονύσιος [. . . . .]
Δημοκράτης οἱ Δ[ιονυ-]
σίου ὑπὲρ αὑτῶν ἀ[νέθη-]
καν

După editor, *Irsaios* este un epitet al Eroului cavaler, pînă acum necunoscut. În continuare, în același rînd, editorul se gîndește la un anume: Τ[ειμοκλῆς?] sau Ι[πποσθένης?], sau chiar la un alt epitet comun al divinității: ἐπηκόῳ.

510. *Histria.* Vas attic: pe fund, zgiriată o inscripție.

Al. Suceveanu, M. V. Angelescu, Dacia, N.S., 32, 1988, p. 148.

Ἀμαιου
τριβαῖον
Σίμη δὲ ἐπρίατο
αὐτό

„Vasul *(tribaion)* lui Amaios; l-a cumpărat Sime".

Comentariu amănunțit arheologic și epigrafic-lingvistic.

511. *Dinogetia.* Fragment de placă de calcar, descoperită în zidul cetății romano-bizantine, unde a fost reutilizată ca material de construcție. 0,33 × 0,37 × 0,16 m. Litere înalte de 5 cm. Se păstrează la Institutul de Arheologie, București.

Al. Barnea, Dacia, N.S., 32, 1988, p. 53—60.

. . . . *AV*(?)
[quae]stori
municip(ii) Novi-
od(uni)

Trecerea în revistă a evoluției orașelor de pe limes-ul Moesiei Inferioare: Oescus, Novac, Durostorum, Troesmis. Noviodunum este al patrulea municipiu de pe teritoriul Dobrogei, după Troesmis, Durostorum și Tropaeum Traiani. Acesta din urmă a fost omis din discuția autorului, neaflîndu-se pe *limes*; el este atestat cu rang de oraș în jurul anului 170, cînd un *dec(urio) mun(icipii)* a fost ucis de costoboci *IIvir(alu) suo* (Em. Popescu, StCl, 6, 1964, p. 193; AnnÉp, 1964, 252). Faptul că municipiul Tropaeum avea în frunte *duumviri* poate fi o indicație că el a fost ridicat la această treaptă încă de împăratul Hadrian (prin analogie cu Dacia, unde municipiile create de acest împărat aveau în frunte *duumviri*, pe cînd cele de la Marcus Aurelius și de mai tîrziu aveau *quattuorviri*; vezi R. Ardevan, ActaMN, 21, 1984, p. 95—110).

512. *Sacidava.* Fragment de țiglă cu inscripție cursivă.

C. Scorpan, în *Roman Frontier Studies 1979. BAR International Series* 71 (1980), p. 787 și urm., pl. 52/8; descifrată de N. Gudea, în Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz), 18, 1988, 3, p. 301—304.

. . . LATERCOLOS IRA ? . . .
MILIA EOS (?)

Lectura lui N. Gudea. În r. 2 pare a fi, totuși: *milia duo.*

Studiu asupra scrierii romane cursive tîrzii; tabele cu tipuri de litere.

GEORGIA KOURTESSI-PHILIPPAKIS, *Le Paléolithique de la Grèce continentale. État de la question et perspectives de recherche*, **Paris, Publications de la Sorbonne, 1986, 250 p., 14 hărţi, 23 fig., 26 planşe**

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce continentale*, apărută în 1986 la Paris, este deosebit de preţioasă. Ea reprezintă o sinteză interesantă a tuturor studiilor paleolitice întreprinse în Grecia. Subtitlul lucrării — „État de la question et perspectives de recherche" — este semnificativ, întrucît autoarea nu se limitează la un simplu bilanţ istoric, ci întreprinde o analiză critică a evoluţiei cercetărilor în Grecia. Este prima sinteză de acest gen realizată în ţara sa. G. Kourtessi-Philippakis nu s-a limitat doar la cercetarea studiilor referitoare la paleoliticul grecesc, ci a parcurs în întregime teritoriul Greciei continentale, a vizitat aşezările, a studiat topografia lor şi materialul arheologic, s-a consultat cu paleoliticieni consacraţi.

În realizarea studiului de faţă au fost folosite scheme clasice. Astfel, după o introducere care cuprinde istoricul şi stadiul cercetărilor întreprinse începînd cu anul 1867, urmează prima parte a lucrării consacrată descrierii staţiunilor şi materialului arheologic. A doua parte, cea de sinteză, cuprinde capitole generale referitoare la : paleomediu, mod de viaţă, industrii litice, industrie de os, artă paleolitică, cadru cronologic, în care sînt expuse discuţii, ipoteze personale. În ultimul capitol sînt prezentate concluziile ştiinţifice şi problemele puse de studiul acestei epoci în Grecia. Stadiul acestor probleme, generale sau particulare, istorice sau actuale este analizat aici într-o optică ce vizează elaborarea unui program de cercetări sistematice care să se aplice în Grecia într-un viitor apropiat.

Pentru a înţelege importanţa acestui studiu este necesară o scurtă trecere în revistă a cercetărilor paleolitice întreprinse în Grecia din 1867 pînă în prezent. După cîteva informaţii sporadice de la sfîrşitul sec. XIX şi începutul sec. XX asupra unor unelte de piatră în Grecia — informaţii datorate lui F. Lénormant, H. Breuil, H. Obermaier şi A. Markovits — descoperirea unei industrii litice în adăpostul de la Seïdi (Beoţia) în 1941 a inaugurat o nouă fază de cercetări în întreaga perioadă postbelică. În cursul deceniului 1960—1970 se vor organiza săpături sistematice. Este o epocă deosebit de fructuoasă, la care şi-au adus contribuţia mai multe şcoli arheologice : cea engleză în Epir, franceză în Elida, americană în Argolida, germană şi greacă în Thessalia. Au fost descoperite numeroase peşteri şi adăposturi, aşezări în aer liber. Comparativ cu cercetările paleolitice din anii '60 rezultatele obţinute în deceniul 1970—1980 sînt mai puţin numeroase. La ora actuală, singura săpătură întreprinsă este cea din peştera Kephalari.

Prima parte a acestui studiu — consacrată descrierii aşezărilor şi materialului lor — este importantă prin maniera proprie folosită de autoare. Staţiunile prezentate sînt grupate pe regiuni geografice : Grecia nordică, devest, centrală şi de sud. Fiecare aşezare are o fişă analitică extrem de bogată care cuprinde : coordonatele administrative şi cartografice, tipul de habitat, condiţiile de descoperire, stratigrafia, industria litică, industria de os, fauna, antropologie, cronologie, stadiul de conservare şi bibliografie.

În Grecia nordică, respectiv în Macedonia şi Tracia, paleoliticul este sporadic reprezentat. Astfel, la Palaiokastro, echipa Universităţii din Cambridge, sub direcţia lui E. S. Higgs a adunat de la suprafaţă o bifacială de tip acheulean şi o piesă foliacee bifacială musteriană, ceea ce ar indica după opinia lui Higgs un habitat care datează din paleoliticul inferior şi mijlociu. Singura locuire săpată în Macedonia se află în Peninsula Calcidică. Este vorba de peştera Petralona care ridică probleme extrem de serioase. Cercetările efectuate aici de o echipă greacă au scos la lumină un craniu uman fosil, industrie litică şi de os. Acest craniu reprezintă unica descoperire antropologică a Greciei. Semnificativ este că pînă în prezent antropologii nu s-au pus de acord asupra interpretării caracterelor anatomice ale acestui craniu şi nici asupra cronologiei. Iniţial, P. Kokoros şi A. Kanelis l-au considerat *Homo neanderthalensis*, corelîndu-l cu cel de la Spy I.

H. Hemmer şi C. B. Stringer consideră că prezintă caractere de *Homo erectus*, plasîndu-l în pleistocenul mijlociu. Cea mai recentă opinie aparţine lui E. Trinkhaus şi W. Howells care consideră că este vorba de un *Homo erectus* evoluat, cu o vîrstă de cel puţin 400 000 ani. În ceea ce priveşte industria

litică, autoarea remarcă faptul că ea nu a fost studiată în mod serios. Cercetind materialul litic de la Petrolana, G. Kourtessi-Philippakis se întreabă dacă este vorba intr-adevăr de unelte cioplite intenționat. Dealtfel, și asupra stratigrafiei s-a revenit pină in prezent de trei ori. Avind în vedere că problema cronologiei, a industiei litice și cea antropologică rămin încă deschise, autoarea cere o abordare mai profundă și mai serioasă a bogatului material oferit de Petralona.

În Grecia vestică, Epirul nu a furnizat elemente de paleolitic inferior, fiind însă bogat in vestigii aparținind paleoliticului mijlociu și superior. Limitele cronologice ale acestor perioade sînt definite de o serie de datări C_{14}, cuprinse între 39 900 BP (I-1957) și 13 400 ± 210 BP (I—1960). Stațiunile descoperite se pot clasifica în două grupe: peșteri și adăposturi — Kastritsa, Konitsa, Asprochaliko — și așezări în aer liber — Kokkinopilos, Stefani, Morfi, Karvounari, Eléoussa etc. Ne vom opri asupra industriei litice de la Asprochaliko intrucit aceasta este foarte abundentă (aproximativ 35 000 piese) şi extrem de importantă. Arheologii englezi au distins două faciesuri principale. Este vorba de un „musterian de bază" (straturile 24—30) care conține așchii Levallois cu talon gros, racloare simple sau transversale cu retușuri fine, vîrfuri largi şi groase, nuclee discoidale (C_{14} : 37 000$\pm\,^{4100}_{2700}$ BP — I — 1958). Al doilea facies a fost numit „micromusterian" (straturile 14—24) și conține așchii, racloare cu retușe scalariforme, vîrfuri musteriene și gratoare mici. Talonul este fațetat (C_{14}: 39 900 BP—I—1957). Stratul 14 reprezintă pentru E. S. Higgs un „hiatus în ocuparea așezării", marcind totodată limita între paleoliticul mijlociu și cel superior.

În Thessalia (Grecia centrală) cercetarea paleoliticului este la începuturile sale. Absența stațiunilor săpate — remarcă G. Kourtessi-Philippakis — constituie un handicap pentru studierea paleoliticului și mai ales pentru realizarea unui cadru cronologic. Observațiile geologice au permis situarea descoperirilor în pleistocenul superior. Examinarea faunei a dat posibilitatea precizării vîrstei: Riss-Würm și Würm. În sfîrșit, materialul litic adunat a fost atribuit după criterii tipologice paleoliticului mijlociu și celui superior.

În a doua regiune a Greciei centrale — Stéréa Hellada — paleoliticul rămîne și aici puțin explorat, el fiind reprezentat doar de un singur habitat: adăpostul Seïdi. Cele 652 piese din acest adăpost reprezintă o industrie pe lame și așchii : gratoare simple, carenate și circulare, vîrfuri retușate, burine, lamele *à bord abattu*. Existența laolaltă a pieselor magdaleniene cu cele aurignaciene a permis situarea adăpostului la sfîrșitul paleoliticului superior, ipoteză confirmată de faună și sedimente.

Grecia de sud este bogată în stațiuni paleolitice. Cele mai importante din Argolida sînt peșterile Franchthi și Kephalari. C. Perlès a elaborat un prim raport asupra materialului litic de la Franchthi, care se compune în principal din : microburine, gratoare mici circulare, lamele *à bord abattu*. Spre sfîrșitul paleoliticului devin mai abundente piesele denticulate și lamelele cu două vîrfuri. Vîrstele obținute prin metoda C_{14} se situează între 22 330 ± 1270 BP (I—6140) și 10 260 ± ± 110 BP (P—2231). Sondajul efectuat în 1972 la Kaphalari de către R. Felsch a scos la lumină o industrie litică realizată din radiolarit de bună calitate. Locuirea de aici se plasează după stratigrafie, faună, industrie litică în paleoliticul superior.

În Elida, echipa franceză condusă de regretatul A. Leroi-Gourhan, în urma unei cercetări de teren sistematice, a localizat peste 50 de așezări în aer liber. Toate acestea se apropie ca tip de cele din Thessalia. Industria litică din această regiune cuprinde în general nuclee Levallois, discoidale, musteriene, așchii Levallois, gratoare, persoare, burine, galete amenajate.

A doua parte a studiului Georgiei Kourtessi-Philippakis este reprezentat de capitole generale privind paleomediul, economia, industriile litice, cadrul cronologic. Vom încerca să prezentăm pe scurt concluziile cercetărilor de acest gen.

Studiile privind paleomediul sînt foarte recente în cercetarea paleolitică greacă. În urma prospecțiunilor geologice intreprinse de J. Aubouin, A. Sestini, P. Y. Péchoux s-a confirmat prezența ghețarilor în Grecia, majoritatea acestor formațiuni fiind atribuite în general glaciațiunii Würm. În ceea ce privește limitele țărmului cuaternar, trebuie precizat că incepînd cu pleistocenul inferior și continuînd pină în cel superior, a avut loc un ciclu transgreso-regresiv. Pentru arheologi, rezultatele acestor cercetări au o importanță capitală. Astfel, formațiunile marine pot fi puse deseori în relație cu depozitele continentale, cu fauna și utilajul litic. Aceste conexiuni au permis de multe ori definirea cu precizie a vîrstei unor serii litice, care în absența unui context stratigrafic și doar prin simpla lor morfologie rămîn descoperiri puțin semnificative. De exemplu, îndepărtarea țărmurilor și în consecință extensiunea teritoriului din jurul peșterii Franchthi spre sfîrșitul Würm-ului, au fost considerate factori cu rol determinant în epocă pentru dezvoltarea economiei și organizarea exploatării resurselor. Condiții similare au existat și pentru peștera Kephalari situată la 4 km de litoralul actual.

Totodată au fost studiate foarte atent depozitele de „terra rosa”, cel mai impresionant fiind cel de la Kokkinopilos, în Epir, în care au fost descoperite numeroase unelte de piatră. Epoca de sedimentare a acestora se plasează după părerea lui R. W. Hey și J. L. Bintliff în cursul Würm-ului vechi sau mijlociu.

În ceea ce privește vegetația și fauna, cercetarea paleolitică grecească dispune de studii importante. Sursa principală a informațiilor privind vegetația o constituie lucrarea lui S. Bottema, *Late quaternary vegetation history of North-western Greece*, ce însumează rezultatele sondajelor efectuate în Macedonia vestică și Epir. Diagramele obținute acoperă o lungă perioadă de timp, care se întinde din Riss pînă în epoca actuală. Imaginea generală a vegetației în Riss este una de steipă, pădurea de conifere ocupînd cele mai înalte culmi. Interglaciarul Riss—Würm se caracterizează prin existența unei păduri din esențe cu frunze căzătoare a cărei compoziție variază. Dacă în prima parte a Würm-ului a avut loc o expansiune a pădurii de conifere, în cea de-a doua, condițiile climatice devenind foarte uscate, pinii au ocupat înălțimile. În Dryas-ul recent, coniferele se vor extinde din nou, acesta constituind punctul de plecare pentru începutul postglaciarului.

Acestei vegetații îi corespunde o anumită faună. Autoarea precizează însă faptul că studii speciale de faună nu s-au făcut decît în Thessalia, Epir și sudul Greciei. Pentru Thesssalia, J. Boessneck a observat că animalele climei de stepă rece sînt în mod egal prezente în climatul de stepă caldă ; de asemenea, animalele din climatul subarctic sînt prezente în cel de stepă caldă sau în mediul păduros. Acest amestec de specii observat și în Europa Centrală se justifică în Grecia prin faptul că influența zonei glaciare este aici mai puțin puternică, deși regiunea Thessaliei era dominată de înălțimile Olympului și Pindului acoperiți de zăpadă și gheață în Würm. În Epir, absența unui studiu complet asupra faunei nu a permis detașarea unor concluzii definitive. În schimb, în sudul Greciei, situația este ceva mai clară. Astfel, în paleoliticul superior, în Stéréa Hellada sînt prezenți : *Cervus elaphus, Capra ibex, Equus hydruntinus*, ceea ce presupune caracterul mediteranean al acestei zone.

Economia paleolitică în Grecia se baza în esență pe vînătoare. Dintre mamifere, cervideele erau cele mai căutate. Oamenii acestei epoci au vînat și consumat și alte animale, ca de exemplu : muflonul *(Capra ibex), Equus hydruntinus, Bos primigenius*, porcul mistreț *(Sus scrofa)*. Ni se pare interesant de semnalat examinarea minuțioasă a oaselor de păsări din peștera Kephalari. L. Reish a distins pe partea distală a unui număr mare de tibiotarsi provenite de la o specie de potîrniche *(Alectoris graeca)* incizii lineare orizontale făcute probabil cu o unealtă de silex. Ele au fost interpretate de L. Reish drept o tehnică cu dublu scop : decorativ sau mijloc de a obține o rezervă de pene. Sigur este însă că această specie de potîrniche poate fi clasată printre speciile vînate.

Culesul — o altă activitate economică bine dezvoltată în paleolitic — este puțin cunoscut Pescuitul a fost practicat însă pe scară largă în cursul paleoliticului în Grecia, majoritatea așezărilor fiind situate în apropierea mării, lacurilor sau rîurilor. În ceea ce privește organizarea economici s-au emis o serie de ipoteze destul de tentante. Ne vom opri asupra celei mai interesante. Astfel, pare aproape sigur că spre sfîrșitul paleoliticului superior, locuitorii din peștera Franchthi practicau nu numai pescuitul, dar și navigația în plină mare. Afirmația se bazează pe faptul că în nivelurile datînd din mileniul XI î.e.n. a fost găsită obsidiană provenită din insula Melos. C. Perlès sublinia dubla importanță a acestei descoperiri : „ea demonstrează o deschidere spre lumea exterioară și face totodată ca originea navigației pe Mediterana să fie mai veche decît cunoșteam pînă acum”[1].

Un capitol interesant este dedicat industriei litice. Paleoliticul inferior este reprezentat de piese litice lipsite de context stratigrafic, culese de la suprafață : bifaciala de la Palaiokastro (datată de E. S. Higgs acum aproximativ 100 000 ani), uneltele numite chopping-tools de la Petralona, o bifacială de la Kokkinopilos și una din Epir. Din acest motiv, paleoliticul inferior rămîne aproape necunoscut în Grecia. În schimb, paleoliticul mijlociu și superior sînt două epoci bine reprezentate. Despre industriile litice din adăpostul de la Asprochaliko am făcut referiri mai sus. Este vorba de cele două faciesuri principale : „musterian de bază” — datat C_{14} 37 000 $^{+4100}_{-2700}$ BP (I — 1958) — și „micro-musterian”, datat C_{14} 39 000 BP (I—1957). Industriile musteriene din celelalte depozite au o poziție stratigrafică în general similară. De asemenea a putut fi constatat faptul că musterianul din așezările în aer liber nu cuprinde peste tot un singur facies și poate fi comparat cu cel de la Asprochaliko. În general este vorba de un musterian clasic, cu vîrfuri și racloare. Debitajul Levallois este cunoscut și folosit. Așchiile Levallois sînt de dimensiuni mijlocii și relativ groase. Materia primă folosită este reprezentată de silex, jasp roșu etc.

Staţiunile săpate, ce se încadrează în paleoliticul superior sînt mai numeroase şi materialul mai bogat. Este vorba de adăposturile de la Asprochaliko (straturile 1—13) şi Seïdi, peşterile Kastritsa, Franchthi, Kephalari, cît şi aşezarea în aer liber „Kokkinopilos punctul a". Nivelul cel mai vechi cunoscut aparţinînd paleoliticului superior este prezent în adăpostul de la Asprochaliko (C_{14} : 26 050 BP (I—1956). Industria litică este compusă din lamele *à bord abattu* de tip gravetian, gratoare, burine de mici dimensiuni. Piesele acestui complex pot fi comparate cu cele provenite din straturile inferioare (220—204) de la Franchthi (C_{14} : 22 330 ± 1 270 BP (I—6 140). Apariţia microlitelor şi microburinelor a fost observată la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Vîrfuri *à cran* se întîlnesc mai ales in Grecia Centrală şi în zonele sudice, unde piesele magdaleniene sînt amestecate cu cele aurignaciene. Puţine staţiuni în aer liber aduc elemente suplimentare necesare unei mai bune definiri a paleoliticului superior.

Georgia Kourtessi-Philippakis a remarcat faptul că se vorbeşte mult de caracterul „atipic" al uneltelor, ceea ce pare să fie o trăsătură esenţială a industriilor greceşti. Fără îndoială, subliniază autoarea, acest „atipism" maschează de fapt caracteristicile proprii paleoliticului grec.

Industria de os şi arta paleolitică nu au fost studiate pînă în prezent.

În ceea ce priveşte problemele de cronologie sînt analizate metodele relative şi cele absolute. În esenţă cronologia paleoliticului din Grecia se fondează pe datele stratigrafiei. faunei şi industriei litice. În ultima vreme însă, cadrul cronologic stabilit pe datele relative este precizat cu ajutorul cîtorva datări de radiocarbon obţinute în aşezările de la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Dispunînd de toate aceste date, G. Kourtessi-Philippakis a schiţat cadrul cronologic pentru paleolitic în Grecia. Astfel, autoarea subliniază că cele mai vechi urme de locuire sigure aparţin paleoliticului mijlociu. Prin studierea faunei din Thessalia, aceasta urcă în interglaciarul Riss/Würm. Fără îndoială, data C_{14} obţinută în aceeaşi regiune (44 000 BP—Hv—809), deşi nu se precizează, ar aparţine interstadiului Peyrards, situat între 44 000—42 000 î.e.n. Trecerea la paleoliticul superior este reprezentată numai la Asprochaliko. Aici însă apare un hiatus între 37 000 $^{+4100}_{-2700}$ BP (I — 1958) şi 26 050 $^{+900}_{-800}$ BP (I — 1956). Imediat după această ultimă dată secvenţa paleoliticului superior este cvasineîntreruptă. Perioada de sfîrşit a timpurilor glaciare merge spre 10 260 ± ± 110 BP (P—2231) la Franchthi, unde se remarcă prezenţa unui nivel „mezolitic" pus pentru prima oară în evidenţă în Grecia.

În ultimul capitol sînt expuse concluziile ştiinţifice şi sînt analizate problemele puse de studiul paleoliticului Greciei, cerindu-se o amplificare a cercetărilor, atît de vitale pentru o mai bună cunoaştere a preistoriei în SE Europei.

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, bine documentată şi foarte clar prezentată, constituie un important instrument de lucru în studierea paleoliticului în Grecia.

Roxana Dobrescu

[1] C. Perlès *Des navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans*, La Recherche, 96, p. 83

MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti, 1988, 200 p. şi 28 fig.

Este de notat cu satisfacţie apariţia recentă în nr. XLIX din „Biblioteca de arheologie" a Editurii Academiei R. S. România a studiului amplu al lui M. Zahariade, cercetător harnic al istoriei militare romane de la Dunărea de Jos, deja cunoscut printr-o serie de studii şi comunicări, unele publicate şi în această revistă. Lucrarea încearcă pentru prima dată pe larg în cazul celor două provincii o confruntare a conţinutului textului antic evocat în titlu cu informaţiile de natură arheologică, epigrafică, numismatică ş.a., acumulate mai ales în ultimul secol şi mai bine de cercetări din cele două foste provincii romane tîrzii. În unele situaţii se remarcă şi contribuţii sau cercetări personale ale autorului, de felul celor de la Topraichioi (în colaborare cu A. Opaiţ) sau de la Independenţa (colectiv). Nu lipsesc nici paralele cu alte surse literare contemporane izvorului, mai timpurii sau mai tîrzii, iar tot acest ansamblu arată de la început că M. Z. a parcurs, pe lîngă acestea, mai toată documentaţia de specialitate românească, bulgărească sau de alte provenienţe. Rod al acestei documentări este dealtfel şi prudenţa manifestată de autor care, astfel, a limitat investigarea sa la puţin peste 200 de ani (a. 284—490 e.n. ; nu „aproape 200", cum scrie el la p. 19). Explicabilă prudenţă, deoarece transformările din orga-

Staţiunile săpate, ce se încadrează în paleoliticul superior sînt mai numeroase şi materialul mai bogat. Este vorba de adăposturile de la Asprochaliko (straturile 1—13) şi Seïdi, peşterile Kastritsa, Franchthi, Kephalari, cît şi aşezarea în aer liber „Kokkinopilos punctul a". Nivelul cel mai vechi cunoscut aparţinînd paleoliticului superior este prezent în adăpostul de la Asprochaliko (C_{14} : 26 050 BP (I—1956). Industria litică este compusă din lamele *à bord abattu* de tip gravetian, gratoare, burine de mici dimensiuni. Piesele acestui complex pot fi comparate cu cele provenite din straturile inferioare (220—204) de la Franchthi (C_{14} : 22 330 ± 1 270 BP (I—6 140). Apariţia microlitelor şi microburinelor a fost observată la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Vîrfuri *à cran* se întîlnesc mai ales in Grecia Centrală şi în zonele sudice, unde piesele magdaleniene sînt amestecate cu cele aurignaciene. Puţine staţiuni în aer liber aduc elemente suplimentare necesare unei mai bune definiri a paleoliticului superior.

Georgia Kourtessi-Philippakis a remarcat faptul că se vorbeşte mult de caracterul „atipic" al uneltelor, ceea ce pare să fie o trăsătură esenţială a industriilor greceşti. Fără îndoială, subliniază autoarea, acest „atipism" maschează de fapt caracteristicile proprii paleoliticului grec.

Industria de os şi arta paleolitică nu au fost studiate pînă în prezent.

În ceea ce priveşte problemele de cronologie sînt analizate metodele relative şi cele absolute. În esenţă cronologia paleoliticului din Grecia se fondează pe datele stratigrafiei. faunei şi industriei litice. În ultima vreme însă, cadrul cronologic stabilit pe datele relative este precizat cu ajutorul cîtorva datări de radiocarbon obţinute în aşezările de la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Dispunînd de toate aceste date, G. Kourtessi-Philippakis a schiţat cadrul cronologic pentru paleolitic în Grecia. Astfel, autoarea subliniază că cele mai vechi urme de locuire sigure aparţin paleoliticului mijlociu. Prin studierea faunei din Thessalia, aceasta urcă în interglaciarul Riss/Würm. Fără îndoială, data C_{14} obţinută în aceeaşi regiune (44 000 BP—Hv—809), deşi nu se precizează, ar aparţine interstadiului Peyrards, situat între 44 000—42 000 î.e.n. Trecerea la paleoliticul superior este reprezentată numai la Asprochaliko. Aici însă apare un hiatus între 37 000 $^{+4100}_{-2700}$ BP (I — 1958) şi 26 050 + $^{+900}_{-800}$ BP (I — 1956). Imediat după această ultimă dată secvenţa paleoliticului superior este cvasineîntreruptă. Perioada de sfîrşit a timpurilor glaciare merge spre 10 260 ± ± 110 BP (P—2231) la Franchthi, unde se remarcă prezenţa unui nivel „mezolitic" pus pentru prima oară în evidenţă în Grecia.

În ultimul capitol sînt expuse concluziile ştiinţifice şi sînt analizate problemele puse de studiul paleoliticului Greciei, cerindu-se o amplificare a cercetărilor, atît de vitale pentru o mai bună cunoaştere a preistoriei în SE Europei.

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, bine documentată şi foarte clar prezentată, constituie un important instrument de lucru în studierea paleoliticului în Grecia.

Roxana Dobrescu

[1] C. Perlès *Des navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans*, La Recherche, 96, p. 83

MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti, 1988, 200 p. şi 28 fig.

Este de notat cu satisfacţie apariţia recentă în nr. XLIX din „Biblioteca de arheologie" a Editurii Academiei R. S. România a studiului amplu al lui M. Zahariade, cercetător harnic al istoriei militare romane de la Dunărea de Jos, deja cunoscut printr-o serie de studii şi comunicări, unele publicate şi în această revistă. Lucrarea încearcă pentru prima dată pe larg în cazul celor două provincii o confruntare a conţinutului textului antic evocat în titlu cu informaţiile de natură arheologică, epigrafică, numismatică ş.a., acumulate mai ales în ultimul secol şi mai bine de cercetări din cele două foste provincii romane tîrzii. În unele situaţii se remarcă şi contribuţii sau cercetări personale ale autorului, de felul celor de la Topraichioi (în colaborare cu A. Opaiţ) sau de la Independenţa (colectiv). Nu lipsesc nici paralele cu alte surse literare contemporane izvorului, mai timpurii sau mai tîrzii, iar tot acest ansamblu arată de la început că M. Z. a parcurs, pe lîngă acestea, mai toată documentaţia de specialitate românească, bulgărească sau de alte provenienţe. Rod al acestei documentări este dealtfel şi prudenţa manifestată de autor care, astfel, a limitat investigarea sa la puţin peste 200 de ani (a. 284—490 e.n. ; nu „aproape 200", cum scrie el la p. 19). Explicabilă prudenţă, deoarece transformările din orga-

nizarea Imperiului intervenite începînd chiar cu Anastasius (491—518) și continuate în cursul sec. VI aduceau necesitatea unui studiu cu mult mai amplu ca volum și aprofundare în ideea raportării în continuare la *Notitia Dignitatum* (mai jos N.D), fie și numai în cazul celor două provincii.

Cuvîntului înainte al autorului (p. 17—19), *argumentum* desprins din însăși activitatea specifică a acestuia la obiect și dincolo de el, îi urmează șapte capitole de care mă voi ocupa pe scurt mai jos.

I. Introducere. 1. Scurtă privire asupra istoricului cercetării ND ; 2. Moesia Secunda și Scythia în istoriografia modernă (p. 21—31). Avem de-a face, cum era și de așteptat, cu un istoric al cercetării, în prima parte reluîndu-se într-un scurt comentariu chestiuni legate direct de text și, firește, din el în special *pars Orientis*. În cea de-a doua se trece practic în revistă bibliografia modernă de specialitate mai importantă referitoare la cele două provincii.

II. Crearea provinciilor Moesia Secunda și Scythia (p. 32—40) ; *1. Data constituirii provinciilor* este rediscutată de M. Z. în termenii îndeobște deja cunoscuți ; eventuala modificare a datării inscripției de la Tomis (IGLR, 3, a. 285—292 și la M.Z. a. 286—293) nu ajută nici că prea mult unei precizări suplimentare față de însăși datarea general acceptată pentru Imperiu. Astfel, se știe de mult și rămîne admis faptul că măsura luată curînd după a. 286 a fost încheiată în cca 10 ani. Numai că, în termenii în care se poate purta în prezent discuția, intervalul 21.VII.286—1.III.293 asupra căruia M.Z. se oprește (în funcție și de crearea legiunilor I Iovia și II Herculia), ar putea fi chiar scurtat. Aceasta din două motive : 1. totuși, „după 286" (v. mai sus după Mommsen) nu mai înseamnă același an, ci măcar următorul, care și el este încă timpuriu ; 2. data tîrzie a vizitei lui Diocletian la Dunărea de Jos, a. 294, se apropie tulburător de datarea stîlpilor miliari din regiune (care meritau să fi fost avuți în vedere de M.Z. aici sau într-alt loc din lucrare) de la același împărat, nici unul mai timpuriu de a. 293 (cf. IGLR ; 11 la număr !). Or, drumurile vor fi fost reparate și evenimentul consemnat tocmai cu acel prilej. Reluînd cu aceste date în discuție și inscripția tomitană de mai sus, rezultă că abia în ultimii trei-patru ani ai intervalului propus ar fi de luat în considerare data constituirii provinciilor și a reparațiilor (consemnate de inscripții sau observate arheologic).

2. Hotarele noilor provincii. Reluînd discuția amplasării celor două provincii, M. Z. înclină în general spre linia deja acceptată și ia poziție în anumite situații încă disputate. Așa de pildă, în cazul Brazdei lui Novac de Nord, autorul consideră drept cea mai corectă interpretarea P. Polonic—D. Tudor — Cr. Vlădescu, avînd în vedere concordanța observațiilor arheologice cu informațiile literare.

Capitolul al III-lea, *Administrația provinciilor* (p. 41—54), cuprinde două subcapitole privind, în ordine, administrația militară și civilă. În primul caz sînt trecuți in revistă comandanții cunoscuți ai provinciei, identificabili în sursele epigrafice și literare, precum și diversele aspecte ale comenzii militare și ale evoluției ei in perioada analizată. În cel de-al doilea sînt adunate și comentate pe aceleași căi informațiile privindu-i pe *praesides* cunoscuți pînă acum, oficiile lor și activitatea acestora. Cu privire la comandanții militari, cititorul ar putea crede că C. Aurelius Firminianus și Latronianus, primii duci cunoscuți ai Scythiei, vor fi funcționat concomitent (p. 42—43), ceea ce evident este exclus. Se întîmplă însă că, pentru IGLR, 3, M.Z. nu-și reia propria propunere de redatare a inscripției de la p. 33 și mai ales că, dacă alăturăm cele două inscripții tomitane (IGLR, 2 și 3), rezultă mai curînd anul 292/293 pentru comanda lui Firminianus. Pe de altă parte, Latronianus nu putea fi *dux* tot în 293 atît din motivul suprapunerii, cît și deoarece martiriul de la Halmyris nu este databil în a. 293, cum scrie autorul (*Acta Sanctorum*, citate de M.Z., nu dau decît luna și ziua), ci, după cei care s-au ocupat direct de chestiune, prin a. 290 sau 297—298. Prin urmare, Latronianus, care a ordonat execuția, era comandant (după unii autori doar al cetății) cam în acei ani. Luînd în considerare varianta cronologică dintîi, Latronianus ar fi de considerat chiar primul dintre ducii cunoscuți ai provinciei. Mai la vale, cu privire la Flavius Servandus (IGLR, 86 ; p. 44—45 de la M.Z.), situația acestuia în calitate de *comes* și *dux* pare prea ușor tranșată, întrucît, nu trebuie uitat, personajul a pus să se facă un *exagium* și tocmai prin aceasta avem știre despre el. Dealtfel, însuși comentariul mai vechi al lui Em. Popescu, citat de M.Z., indica tulburarea în fața acestui aspect.

Trecînd la problemele de administrație civilă, mă opresc doar asupra afirmației finale a lui M.Z. : „Sediul autorității civile supreme a provinciei Scythjia rămîne necunoscut" (p. 54). Totuși, inscripția de la Tomis (IGLR, 3 ; v. și mai sus) comunică trecătorului cu totul altceva prin cuvintele *porta[m civita]ti praesida[li]...*, unde epitetul din urmă derivă tocmai de la *praeses*.

IV. *Armata în Moesia Secunda și Scythia* (p. 55—99). Sînt studiate din punctul de vedere propus prin coroborarea datelor in-

terne cu cele externe sursei, în ordine : 1. *Legiones*, 2. *Cunei equitum*, 3. *Milites*, 4. *Classis*. Subcapitolele 5 și 6 cuprind considerații referitoare la armata celor două provincii între a. 379 și sfîrșitul sec. IV și respectiv în sec. V.

Lucrarea ca și completă a lui A. Aricescu privitoare doar la Dobrogea (1977) este extinsă acum de M.Z. și la Moesia II, de o manieră ce nu putea fi mult deosebită de a predecesorului său, cu excepția firească a lărgirii cîmpului de investigare la limitele celor două provincii și, vrînd-nevrînd, chiar și peste acelea. Se adaugă și cîștigul bibliografic de un deceniu și chiar mai mult, dacă reamintesc aici că, din motive ce n-au loc a fi evocate aum, lucrarea de bază a lui D. Hoffmann încă lipsea din bibliografia cărții lui A. Aricescu. Cu atît mai mult surprinde de la prima lectură îndepărtarea nu doar în timp a lui M.Z. de O. Seeck, cînd încearcă să schimbe ceea ce nu poate fi schimbat : denumirea de *inferior* și *superior* a pedaturilor ține de avalul și respectiv amontele fluviului (p. 58—59 ; v. în acest sens și observația întemeiată și cu exemplificări a lui C. C. Petolescu din fascicolul nr. 2 al acestei reviste ; același cercetător nota acolo și alte observații la aceeași carte). Prin urmare, trebuie revizuite și considerațiile pornind de la înțelegerea celor două categorii ca respectiv „secundar" și „de bază" de la p. 64 și urm., precum și p. 74—75. Mai departe, în discuția despre legiunile I Iovia și II Herculia (p. 62—63), M.Z. reia elementele principale ale implicațiilor deosebirilor dintre It.Ant. și N.D. care, cum se știe, porneau și de la studiile profesorului Gh. Ștefan. Oricum, ipoteza mai veche văzută de M.Z. ca o „posibilitate reală" (p. 63—64), a schimbării între cele două legiuni a sediilor lor încă rămîne de dovedit. În schimb, apar interesante și demne de reținut comentariile de la p. 68—72 privind detașamente ale legiunilor moesice și scitice în imperiu ; sînt aduse aici în discuție și unele documente din cele mai de mult sau mai de curînd editate, dar pînă la M.Z. necomentate în acest sens.

În ceea ce-i privește pe *cunei equitum* (p. 77—84), 14 la număr și egal repartizați în cele două provincii, situația lor apare mai clară în încercarea de a-i urmări în toată perioada analizată. De notat însă că *vexillatio Egissesis* este, după inscripție (IGLR, 270), detașată din *leg. I Iovia* și deci nu intră în categoria de *cunei* (p. 80). În sfîrșit, *cuneus equitum Arcadum* n-a ajuns să facă „obiectul unei controverse", cum scrie M.Z. la p. 82—83, întrucît, cum notam și mai sus, A. Aricescu și-a exprimat opinia privind originea egipteană a unității, împărtășită acum și de M.Z., fără să se refere la propunerea anterioară a lui D. Hoffmann. Pentru moment însă — și de abia de aici înainte începe controversa — originea din Arcadia grecească propusă de Hoffmann rămîne cea mai plauzibilă. Prin urmare, nu mai este nevoie nici de o datare atît de tîrzie și puțin verosimilă, care să depindă de data sigură a înființării provinciei Arcadia din Egipt.

Despre *Milites* (p. 84—88), în total 18 unități în cele două provincii, autorul scrie cu dreptate că informațiile disponibile arată atît unele etape de organizare, cît și tendința unei specializări a diverselor formațiuni de acest fel, oricum mai numeroase decît în alte provincii.

Evident că nemenționarea expresă în N.D. a flotei (în afară de *classis in Plateypegiis*) nu presupune inexistența ei, astfel că, la paragraful *Classis* (p. 88—91), autorul a simțit nevoia să treacă în revistă informațiile existente, adăugîndu-le comentariul adecvat.

Mai departe, în situația armatei între a. 379 și sfîrșitul sec. IV (p. 91—94), M.Z. reia, cu datarea ce se impune, ipoteza lui A. Aricescu privind arcadienii egipteni. Or, în acest context cronologic (față de textul N.D. și față de însăși organizarea armatei romane din acel moment), propunerea apare cu atît mai fragilă și, după părerea mea, de nesusținut (v. și mai sus). În acest sens este de semnalat și tabelul dat de autor la p. 182—183, unde unitatea rămîne complet izolată în contextul celei de-a cincea etape.

Pentru armata din sec. V (p. 94—99) se prezintă situația încă deficitară a documentației literare și epigrafice actuale.

V. Sistemul de fortificații din Moesia Secunda și Scythia (p. 100—158). Capitolul cuprinde un repertoriu în majoritate ilustrat și comentat la fiecare caz în parte și apoi, în final, un comentariu istoric-arheologic de ansamblu. Repertoriul aduce în discuție 33 de fortificații de pe Dunăre, de la Asamum la Plateypegiae, iar în cazurile încă discutate, autorul își definește propria poziție, susținînd cîte o alternativă din cele pronunțate pînă la el. Există încă prea puține argumente valabile care să permită localizarea propusă de autor pentru Gratiana, iar pentru *classis in Plateypegiis* ar fi mai indicat să nu se caute o localitate cu acel nume, așa cum dealtfel s-a pronunțat mai înainte și A. Aricescu. În partea a doua a capitolului se încearcă, prin comentariul istoric-arheologic, și o clasificare și o cronologie a fortificațiilor, făcîndu-se uneori apel și la puncte care n-au fost cuprinse în repertoriu, dar care sînt mai bine cunoscute arheologic. Dealtfel în funcție de această situație este posibilă și clasificarea propusă („construcții noi, reconstrucții *a fundamentis* și refaceri parțiale" ; p. 144),

această rămînînd, în stadiul actual al cercetărilor, un ideal realizabil doar parțial.

VI. Economic, comerț, transport în Moesia Secunda și Scythia (p. 150—180). Dat fiind conținutul N.D., chiar dacă preocupările autorului înclină, cum scriam și mai sus, spre chestiunile ținînd de istoria militară, era de așteptat un asemenea capitol, rezultat din corelarea știrilor de altă natură cu acelea din capitolele corespunzătoare ale N.D. În care direcție cred că ar fi fost de avut în vedere, pe lîngă bibliografia folosită, și Edictul despre prețuri al lui Diocletian (ed. M. Giacchero, 1974) cu comentariul aferent, precum și alte lucrări ulterioare. Pornind de la cunoștințele de pînă acum, propunerea lui M.Z. privind existența în Scythia a unor ateliere de stat pentru confecții (îmbrăcăminte) nu pare să se justifice; localizarea lor a fost deja făcută pentru Peninsula Balcanică. Mai departe, este de făcut distincția între aceste ateliere și vopsitorii (gr. *bapheia*; p. 169). În sfîrșit, comitele comerțului pentru „Moesia, Scyhia și Pont" se ocupa, în ultimul caz, potrivit originalei propuneri a autorului, de provincia din estul Mării Negre, fapt care l-a și obligat pe M.Z. la comentariile ce urmează la p. 172 și 174. În virtutea acestora, care nu sînt întru totul acceptabile, rămîne încă de văzut dacă prin Pont nu se înțelege mai degrabă tot zona pontică imediat apropiată celor două provincii (această observație și precedenta privind vopsitoriile nu i-au scăpat lui C. C. Petolescu în nota susamintită din SCIVA). Discuția completă ar fi cerut însă prea mult spațiu, și ar merita să fie reluată special în alt cadru. În rest, considerațiile privind categoriile analizate și formele lor de manifestare în viața provincială rămîn a fi avute în vedere de lector ca o contribuție însemnată la istoria economică de la Dunărea de Jos. Evident, autorul n-a accentuat o serie de aspecte și ținînd cont de alte lucrări deja în curs de elaborare sau deja elaborate dar încă nepublicate, fapt asupra căruia dealtfel a și atras atenția, discret, în cursul capitolului de față.

VII. Concluzii (p. 181—185). Acest ultim capitol reprezintă în fapt o reluare schematică a chestiunilor de organizare militară pe etape, cinci la număr, pe care nu le mai comentez aici, întrucît rezultă destul de clar și din restul expunerii. Așa cum apar aici, ele nu sînt lipsite de utilitate prin tabelul comentat și harta care ilustrează întreaga situație.

Lucrarea se încheie cu un rezumat în limba engleză (p. 187—192) și un indice general (p. 193—200), foarte util unui asemenea tip de carte. Nu voi încheia fără a arăta încă o dată importanța apariției la care m-am referit, punct de plecare și bază de discuții deosebit de folositoare și elaborată pentru înțelegerea formării romanității orientale la Dunărea de Jos. În care sens, dincolo de observațiile de mai sus și de unele neglijențe de cauzalitate diversă ale textului pe care renunț a le mai cita, autorul și editura care și-a asumat publicarea cărții rămîn semnatari ai unei întreprinderi demne de a fi remarcate.

Al. Barnea

TOTIU TOTEV, *Preslavskata keramična ikona*, Sofia, 1988, 88 p., 47 fig. Editura „Bulgarski Hudojnik" (Rezumate în limbile franceză și engleză).

La sfîrșitul sec. IX, în zona Preslavului Mare, fosta capitală a primului stat bulgar, s-au dezvoltat mai multe centre ceramice, specializate în producția de icoane și piese decorative. După opinia cercetătorilor bulgari aceste centre ar fi dăinut pînă în anii 30 ai sec. X.

T. Totev ne informează că primul care a atras luarea aminte asupra producției icoanelor ceramice în teritoriul Preslavului Mare a fost inimosul arheolog Iordan Gospodinov, care a găsit astfel de piese pe locul mănăstirii de la Patleina. Dealtfel, Iordan Gospodinov a descoperit acolo o icoană splendidă cu chipul Sf. Teodor, considerată a fi o veritabilă operă de artă. Asemenea piese au apărut, începînd cu anul 1927, și în zona Bisericii Rotunde de la Preslav. De atunci încoace, dar mai ales în perioada următoare anului 1944, au fost reperate și ruinele unor ateliere în care „se fabricau" piese decorative și icoane din ceramică. Este vorba de atelierele din incinta mănăstirilor de la Pod Valkașina, Patleina, Tuzlalăka [1], Seliște și cel de lîngă Biserica Rotundă de la Preslav. T. Totev a putut constata că unul din pereții bisericii de la Tuzlalăka era placat, pe fața interioară, cu plăci ceramice decorative.

Autorul, oprindu-se asupra originii ceramicii decorative de la Preslav (p. 9—16), ne încunoștiințează că în privința aceasta există două ipoteze. Potrivit primei, susținută de regretatul arheolog Stancio Vaklinov, originea ceramicii decorative trebuie căutată în Orientul Mijlociu, mai exact, în Siria, Mesopotamia, Iran, în sensul că meșteri

aceasta rămînind, în stadiul actual al cercetărilor, un ideal realizabil doar parțial.

VI. Economie, comerț, transport în Moesia Secunda și Scythia (p. 150—180). Dat fiind conținutul N.D., chiar dacă preocupările autorului înclină, cum scriam și mai sus, spre chestiunile ținînd de istoria militară, era de așteptat un asemenea capitol, rezultat din corelarea știrilor de altă natură cu acelea din capitolele corespunzătoare ale N.D. În care direcție cred că ar fi fost de avut în vedere, pe lîngă bibliografia folosită, și Edictul despre prețuri al lui Diocletian (ed. M. Giacchero, 1974) cu comentariul aferent, precum și alte lucrări ulterioare. Pornind de la cunoștințele de pînă acum, propunerea lui M.Z. privind existența în Scythia a unor ateliere de stat pentru confecții (îmbrăcăminte) nu pare să se justifice ; localizarea lor a fost deja făcută pentru Peninsula Balcanică. Mai departe, este de făcut distincția între aceste ateliere și vopsitorii (gr. *bapheia* ; p. 169). În sfîrșit, comitele comerțului pentru „Moesia, Scyhia și Pont" se ocupa, în ultimul caz, potrivit originalei propuneri a autorului, de provincia din estul Mării Negre, fapt care l-a și obligat pe M.Z. la comentariile ce urmează la p. 172 și 174. În virtutea acestora, care nu sînt întru totul acceptabile, rămîne încă de văzut dacă prin Pont nu se înțelege mai degrabă tot zona pontică imediat apropiată celor două provincii (această observație și precedenta privind vopsitoriile nu i-au scăpat lui C. C. Petolescu în nota susamintită din SCIVA). Discuția completă ar fi cerut însă prea mult spațiu, și ar merita să fie reluată special în alt cadru. În rest, considerațiile privind categoriile analizate și formele lor de manifestare în viața provincială rămîn a fi avute în vedere de lector ca o contribuție însemnată la istoria economică de la Dunărea de Jos. Evident, autorul n-a accentuat o serie de aspecte și ținînd cont de alte lucrări deja in curs de elaborare sau deja elaborate dar încă nepublicate, fapt asupra căruia dealtfel a și atras atenția, discret, în cursul capitolului de față.

VII. Concluzii (p. 181—185). Acest ultim capitol reprezintă în fapt o reluare schematică a chestiunilor de organizare militară pe etape, cinci la număr, pe care nu le mai comentez aici, întrucît rezultă destul de clar și din restul expunerii. Așa cum apar aici, ele nu sînt lipsite de utilitate prin tabelul comentat și harta care ilustrează întreaga situație.

Lucrarea se încheie cu un rezumat în limba engleză (p. 187—192) și un indice general (p. 193—200), foarte util unui asemenea tip de carte. Nu voi încheia fără a arăta încă o dată importanța apariției la care m-am referit, punct de plecare și bază de discuții deosebit de folositoare și elaborată pentru înțelegerea formării romanității orientale la Dunărea de Jos. În care sens, dincolo de observațiile de mai sus și de unele neglijențe de cauzalitate diversă ale textului pe care renunț a le mai cita, autorul și editura care și-a asumat publicarea cărții rămîn semnatari ai unei întreprinderi demne de a fi remarcate.

Al. Barnea

TOTIU TOTEV, *Preslavskata keramična ikona*, Sofia, 1988, 88 p., 47 fig. Editura „Bulgarski Hudojnik" (Rezumate în limbile franceză și engleză).

La sfîrșitul sec. IX, în zona Preslavului Mare, fosta capitală a primului stat bulgar, s-au dezvoltat mai multe centre ceramice, specializate în producția de icoane și piese decorative. După opinia cercetătorilor bulgari aceste centre ar fi dăinut pînă în anii 30 ai sec. X.

T. Totev ne informează că primul care a atras luarea aminte asupra producției icoanelor ceramice în teritoriul Preslavului Mare a fost inimosul arheolog Iordan Gospodinov, care a găsit astfel de piese pe locul mănăstirii de la Patleina. Dealtfel, Iordan Gospodinov a descoperit acolo o icoană splendidă cu chipul Sf. Teodor, considerată a fi o veritabilă operă de artă. Asemenea piese au apărut, începînd cu anul 1927, și în zona Bisericii Rotunde de la Preslav. De atunci încoace, dar mai ales în perioada următoare anului 1944, au fost reperate și ruinele unor ateliere în care „se fabricau" piese decorative și icoane din ceramică. Este vorba de atelierele din incinta mănăstirilor de la Pod Valkașina, Patleina, Tuzlalăka[1], Seliște și cel de lîngă Biserica Rotundă de la Preslav. T. Totev a putut constata că unul din pereții bisericii de la Tuzlalăka era placat, pe fața interioară, cu plăci ceramice decorative.

Autorul, oprindu-se asupra originii ceramicii decorative de la Preslav (p. 9—16), ne încunoștiințează că în privința aceasta există două ipoteze. Potrivit primei, susținută de regretatul arheolog Stancio Vaklinov, originea ceramicii decorative trebuie căutată în Orientul Mijlociu, mai exact, în Siria, Mesopotamia, Iran, în sensul că meșteri

veniţi din această zonă i-au învăţat pe meşterii bulgari să producă o atare ceramică. T. Totev socoate la rîndu-i că fenomenul poate fi explicat prin legăturile pe care le vor fi avut călugării bulgari cu mănăstirile din Constantinopol, Siria şi Palestina. Cititorul trebuie să înţeleagă că aceşti călugări, după ce au învăţat meşteşugul în mănăstirile din Constantinopol şi Orientul apropiat, l-au transplantat apoi — ca să ne exprimăm aşa — în Bulgaria. Cum se vor fi prezentat lucrările în realitate este greu de precizat, dar un fapt este sigur şi anume că meşterii ceramişti erau călugări şi că meşteşugul ceramicii decorative s-a desvoltat numai în cadrul mănăstirilor din jurul Preslavului. Aceste concluzii, limpede exprimate şi susţinute cu dovezi arheologice irefutabile, aparţin lui T. Totev.

Oricum ar fi situaţia, autorul are deplină dreptate cînd susţine că meşterii (bulgari, după opinia D-sale, dar şi greci printre ei, după opinia noastră), cunoşteau la perfecţie nu numai procedeele tehnice de producţie a ceramicii decorative, dar şi dogmele religioase principiile eticii creştine, subiectele inconografice şi modele de artă religioasă în vogă la această dată în Palestina, Siria, Asia Mică şi Constantinopol.

Datorită descoperirilor făcute, mai ales la Tuzlalăka şi în preajma Bisericii Rotunde, astăzi se poate opera o clasificare mai adecvată a icoanelor din zona Preslav, susţine tT. Totev. Ele se însumează în două mari categorii : a) icoane monumentale desfăşurate pe suprafaţa mai multor plăci ceramice (cazul icoanei Sf. Theodor, de la Patleina) : b) icoane realizate pe o singură placă ceramică ; acestea, la rîndu-le, sunt de două feluri : pictate în relief. Icoanele mici, cele din categoria b., au diferite forme : pătrate, rectangulare, circulare.

O analiză a întregului documentar ceramic i-a permis lui Totiu Totev să ajungă la următoarele observaţii : atelierele de la Patleina erau specializate în icoane de formă rectangulară, avînd ca reprezentare sfinţi în picioare, iar cei de la Tuzlalăka erau specializaţi în reprezentarea bustului evangheliştilor şi apostolilor ; atelierele din preajma Bisericii Rotunde produceau de regulă frize din medalioane cu reprezentări de îngeri şi sfinţi tineri.

Din analiza fie şi sumară a ilustraţiilor reiese că meşterii artişti din mănăstirile de la şi de lîngă Preslav aveau o manieră comună în redarea figurilor şi operau cu aceeaşi tehnică în obţinerea plăcilor ceramice.

Întrucît specialiştii bulgari socotesc că perioada de funcţionare a atelierelor ceramice din zona Preslavului se plasează la sfîrşitul sec. IX-începutul sec. X, ne întrebăm dacă această perioadă nu poate fi restrînsă şi mai mult, adică la sfîrşitul sec. IX sau la începutul sec. X. Din punctul nostru de vedere nu este exclus ca atelierele de lîngă Preslav să fi funcţionat numai atîta vreme cît a fost necesar să se ridice marile construcţii laice şi bisericeşti din vremea lui Simeon. Numai dacă această vreme a ocupat tot spaţiul temporal al domniei lui Simeon se poate susţine în chip ferm că atelierele datează din perioada cuprinsă între 893 şi 927. Pe de altă parte este posibil ca atelierele să nu fie contemporane. Nu trebuie exclusă posibilitatea ca ceramiştii de la Tuzlalăka, de pildă, după edificarea mănăstirii de acolo să se fi mutat la Patleina, iar de la Patleina la Selişte ş.a.m.d.

Oricum ar fi, documentele ceramice prezentate de T. Totev în cartea sa se înscriu ca o mărturie strălucită a artei decorative bulgăreşti la răscrucea dintre sec. IX şi X.

Petre Diaconu

[1] Asupra centrului ceramic de la Tuzlalăka vezi şi monografia lui Totiu Totev, *Manastirăt v Tulzalăka*, Sofia, 1982, (Cf, recenzia lui Petre Diaconu, SCIVA, 26, 1985, 3, p. 274)

INDICE

tom 40, 1989

STUDII

DISCUȚII

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

ABREVIERI

ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AEM	Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen, aus Österreich-Ungarn, Viena.
AIIA Cluj Napoca	Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca.
AnnEp	Année epigraphique, Paris.
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblatter, Munchen.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DIR	*Documente privind istoria României*, București.
FHDR	*Fontes Historiae Daco-romanae*, București.
HSCPh	Harvard Studies in Classical philology, Cambridge, Mass.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia.
IGLR	*Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII*, București.
ILS	*Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin.
ISM	*Inscripțiile din Scytia Minor*, București.
IsvestijaVarna	Isvestija na Varnekskoto Arheologičesko Družestvo, Varna.
JRS	Journal of Roman Studies, Londra.
MemAntiq	Memoria antiquitatis, Piatra Neamț.
OR[4]	*Oltenia romană*, București, 1978.
RE	*Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
RevMuz	Revista muzeelor, București.
RIAF	Revista pentru istorie, arheologie și filologie, București.
RMD	*Roman Military Diplomas*, Londra.
RRH	Revue roumaine d'histoire, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
StComCaransebeș	Studii și comunicări, Caransebeș.
ZPE	Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik, Berlin.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P. O. Box 12-201, telex 10376, București, Calea Griviței 64—66, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79717 Calea Victoriei 125, telefon 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

RM ISSN, 0039–4009

S C I V A, tomul 40, nr. 4, București, octombrie–decembrie 1989, p. 323–412

I. P. Informația c. 1538

Lei 35